O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Z.D.NIYOZOV, A.BEKTEMIROV, SH.K.BOBOYEV,
A.M.KARIMOVA, D.M.MALIKOVA

PUL VA BANKLAR

O‘QUV QO‘LLANMA

5610100-Xizmatlar sohasi (Tovar ekspertizasi xizmatlarini tashkil etish)
ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun

Samarqand -2021

UO‘K: 336.7

KBK: 65.26

Z.D.Niyozov, A.Bektemirov, Sh.K.Boboyev, A.M.Karimova, D.M.Malikova. PUL VA BANKLAR. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDCHTI nashriyoti. 152 bet.

“Pul va banklar” fanidan tayyorlangan o‘quv qo‘llanma lotin alifbosida tayyorlangan. Bunda o’quv qo’llanmada iqtisodiy kategoriya sifatida pul, kredit va banklarning mohiyati, funksiyalari, vazifalari, bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning yangi mazmuni, pul-kredit, valyuta munosabatlarining va respublika bank tizimining o‘ziga xos xususiyatlari, xalqaro moliya institutlari va ularning turlari o’z aksini topgan.

“Pul va banklar” fani dasturi asosida tayyorlangan o‘quv qo‘llanma juda sodda va ravon yozilgan. Unda pul, kredit, valyuta munosabatlari, banklar haqida aniq ma’lumotlar berilgan, chizmalar va jadvallar tarzida fikrlar oydinlashtirilgan, fanga ta’lluqli ma’lumotlardan misollar keltirilgan.

O‘quv qo‘llanmaning har bir bobida mavzuga oid bo’lgan asosiy tushunchalar, talabalarning mustaqil tayyorgarlik ko‘rishlari, o‘zlashtirish darajalarini aniqlash imkonini beruvchi mavzuni mustahkamlash uchun mustaqil fikrlashga doir savollar keltirilgan.

O‘quv qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, iqtisod, bank, moliya, soliq, sug’urta, g’aznachilik, buxgalteriya xodimlari hamda pul-kredit tizimi va banklar faoliyatini o‘rganishni mustaqil xohlovchilar uchun tuzulgan.

Taqrizchi:

Pardayev O.M.	SamISI “Bank-moliya xizmatlari” fakulteti dekani i.f.d.
Haydarov Z.Sh.	Ipakyo’li AITB Umar mintaqaviy filiali boshqaruvchisi o‘rinbosari, i.f.n., dotsent

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti o‘quv-uslubiy kengashida ko‘rib chiqilgan va 11 yanvar 2021 yil 7-son majlis bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-7692-4-3

© Z.D.Niyozov, A.Bektemirov, SH.K.Boboyev, A.M.Karimova, D.M.Malikova, 2021
© Samarqand davlat chet tillar instituti nashriyoti, 2021

KIRISH

Mustaqillik arafasida bank tizimi oldida bir qator jiddiy muammolar turar edi. Xususan, bank operasiyalarini amalga oshirish uchun zarur texnologiyalar va hattoki oddiy kompyuter texnikasiga talabning yuqoriligi, bozor tamoyillariga asoslangan bank tizimi faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va me'yoriy hujjatlarning mavjud emasligi, nodavlat kapital va resurs bazasining zaifligi, ayniqsa, yangi tartibda samarali faoliyat ko'rsata oluvchi yuqori malakali bank sohasi rahbar va mutaxassislarning taqchilligi kabi o'tkir masalalar mavjud ediki, ular faqat davlatimiz rahbarining e'tibori asosida muvaffaqiyatli hal etildi.

Ushbu o'quv qo'llanma Samarqand iqtisodiyot va servis instituti o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan bo'lib, oliy o'quv yurtlari, o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari va malaka oshirish kurslarining "Bank ishi", "Buxgalteriya hisobi", "Moliya", "Iqtisodiyot" va boshqa mutaxassisliklarda o'qitilayotgan "Pul va banklar" fanini o'zlashtirishni o'z oldiga maqsad qilib oladi.

Qo'llanmada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi bir qator qarorlarida oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma'no-mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsad qilib qo'yilgan. Shu borada mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalash va yangilashni izchil davom ettirish borasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar, ustuvor yo'nalishlar, mavjud muammolar va ularni hal etish yo'llari to'g'risida "Pul va banklar" faniga daxldor masalalar atroflicha yoritilgan.

Qo'llanmaning pulga daxldor mavzulari qismida pulning kelib chiqishi va mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi o'rni, pulning vazifalari, turlari va ularning rivojlanishi, pul aylanishi va uning asosiy shakllari, pul tizimi, O'zbekiston Respublikasining pul tizimi va uning tarkibiy qismlari, inflyasiyaning mohiyati, kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari, unga qarshi kurash usullari yoritib berilgan.

Qo‘llanmaning kreditga daxldor mavzulari qismida kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni, kreditning vazifalari, kreditlash tamoyillari. Kredit turlari va shakllari. Kredit xavf-xatari va uni boshqarish, foiz xavf-xatari. Ssuda foizi va uning iqtisodiy mohiyati. Kredit berish tartibi, rasmiylashtirish va qaytarish bosqichlari yoritib berilgan.

Qo‘llanmaning valyutaga daxldor mavzulari qismida xalqaro iqtisodiy aloqalar va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotidagi o‘rni, asosiy shakllari, xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta operasiyalari shuningdek, xalqaro hisob-kitoblar va xalqaro kredit kabi mavzular yoritilgan.

Qo‘llanmaning banklarga daxldor mavzulari qismida banklarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va ularning asosiy vazifalari, kredit, bank tizimi va banklar uyushmasi faoliyati, markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, hamda operasiyalari, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari faoliyati to‘g’risida batafsil ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Unda O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi voqyeligiga katta e’tibor berilgan. Markaziy bank normativ me’yoriy hujjatlari hamda vaqtli matbuot materiallaridan keng foydalanilgan.

Mualliflar o‘quv qo‘llanmani tayyorlashda institut talabalarining yoshi, qiziqishlari va o‘zlashtira olish qobiliyatlarini e’tibordan chetda qoldirmagan. Unda bir qancha ma’lumotlar rasmlar, chizmalar, jadval ma’lumotlari va diagrammalar tarzida bayon etilgan.

Undan iqtisodiyot sohasi bilan endi tanishayotgan kishilar ham foydalanishlari mumkin. Qo‘llanma sodda va ravon tilda, qisqa va qiziqarli tarzda yozilgan.Ushbu qo‘llanma mualliflarning mazkur sohadagi ilk urinishlari bo‘lib, tabiiyki, ayrim xato-kamchiliklar va nuqsonlardan xoli bo‘lmasligi, shuningdek undagi ayrim fikrlar bahs – munozaraga sabab bo‘lishi mumkin.

Mualliflar bildiriladigan fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar va tashakkur izhor etadilar.

I BOB: PULNING ZARURLIGI, PUL AYLANMASI VA PUL TIZIMI BARQARORLIGI

1-mavzu. “PUL VA BANKLAR” FANIGA KIRISH

§1.1. “Pul va banklar” fanining predmeti va vazifalari, fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi

O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g’risida”gi va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g’risida”gi Qonunlariga asosan, hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi[1], “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi[2] Prezident Qarori va “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va uning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g’risida”gi[3] qabul qilingan qarorlarida mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish vazifalari belgilangan.

Mazkur hujjatlarga binoan oliy ta’lim darajasini sifat jihatidan oshirish va tubdan takomillashtirish, oliy ta’lim muassasalarining asosiy maqsadlaridan biridir.

Yaqin va uzoq istiqboldagi iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan bizga qaysi soha uchun qanday mutaxassis kerak bo‘ladi? Shu masalani hozirdan chuqur o‘ylashimiz, zamon talabi, islohotlar shiddatiga mos kadrlarni tarbiyalashimiz kerak. Bu masala bizning kelajagimiz, bizning ertangi kunimiz.[4]

Shu jihatdan mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun pul, kredit va banklar samarali faoliyat ko‘rsatishlari lozim. Chunki, ular davlat

[1] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida"gi PQ-2909-son.

[2] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to’g’risidagi” PQ -3151 sonli

[3] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5- iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va uning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi

[4] O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O`zbekistonga jdal isloxotlar sur`atiga mos ilg`or kadrlar kerak. 2018 yil. dekabr

korxonalarini iqtisodiy va moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi, yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlaydi hamda davlatning pul-kredit siyosatini amalga oshishini ta’minlaydi.

Pul, kredit, valyuta va banklar uzoq muddatli ijtimoiy rivojlanishning natijasi bo‘lib, zamonaviy sivilizasiyaning muhim ajralmas qismi hisoblanadi. Ularning amal qilishi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilish jarayonlarining uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi. Shu sababli, pul, kredit va banklarni alohida fan sifatida **o‘rganish zarurati** yuzaga keldi.

Pul va banklar fanining **maqsadi** talabalarga pulning zarurligi, mohiyati, pul nazariyalari va pul aylanmasi, kredit va kredit munosabatlari, banklar va bank tizimi, valyutalarning xalqaro miqyosdagi harakatini tashkil qilish bo‘yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlar berishdan iborat.

Pul va banklar fanining **vazifasi** pulning kelib chiqishi va zarurligi, pulning mohiyati va pul muomalasi qonunlari, pul aylanmasi va pul tizimi, kreditning mohiyati va prinsiplari, kreditning shakllari va turlari, bank tizimining mohiyati, xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish asoslari xususidagi nazariy va amaliy bilimlarni o‘rgatishdan iborat.

“Pul va banklar” fani fundamental, nazariy fanlarning biri bo‘lib, boshqa iqtisodiy va mutaxassislik fanlarni chuqur o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur fanni o‘rganish uchun talabalar “Bank ishi”, “Moliya bozori”, “Bank faoliyati statistikasi va tahlili”, “Banklarda operasion texnika va buxgalteriya hisobi”, “Bank menejmenti va marketingi” va boshqa bir qator fanlar bilan bog’liqdir.

Pul, kredit, valyuta va bank tizimlarining jamiyatimiz rivojlanishidagi o‘rni va munosabatlarini samarali tashkil etish fanning **predmeti** bo‘lib hisoblanadi.

“Pul va banklar” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talabalar qo‘yidagi bilimlarga ega bo‘ladilar:

-pulning kelib chiqishi va mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi o‘rni, pulning vazifalari, turlari va ularning rivojlanishi, pul aylanishi va uning asosiy

shakllari, pul tizimi, O‘zbekiston Respublikasining pul tizimi va uning tarkibiy qismlari, inflyasiyaning mohiyati, kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari;

- kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni, kreditning vazifalari, kreditlash tamoyillari. Kredit turlari va shakllari. Kredit xavf-xatari va uni boshqarish, foiz xavf-xatari. Ssuda foizi va uning iqtisodiy mohiyati. Kredit berish tartibi;

- xalqaro iqtisodiy aloqalar va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotidagi o‘rni, asosiy shakllari, xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta operasiyalari shuningdek, xalqaro hisob-kitoblar va Xalqaro kredit;

-banklarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va ularning asosiy vazifalari, kredit, bank tizimi va banklar uyushmasi faoliyati, markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, hamda operasiyalari, nobank kredit tashkilotlari, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari faoliyati va h.k.

Asosiy tushunchalar: bevosita ayirboshlash, natural xo‘jalik yuritish, tovarning qiymati, maxsus tovar, umumiy ekvivalent, barter, pul,tovar

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1.Fanning maqsadi, vazifalari va predmeti.

2. Fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi.

3. Pul, kredit va banklar samarali faoliyat ko‘rsatishlarining losimligi nimada?

4.Pul, kredit va banklarni alohida fan sifatida o‘rganish zarurati nimada?

5. Pul va banklar fanining vazifasi nimalardan iborat?

6. Pul va bank fanning predmeti bo‘lib nima hisoblanadi?

7. “Pul va banklar” fanini o‘zlashtirish jarayonida talabalar qandae bilimlarga ega bo‘ladilar?

2-mavzu. PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI

§2.1.Pulning kelib chiqishi va mohiyati. Jamiyat taraqqiyotida tovar ishlab chiqarish va pulning zarurati

Hozirda jamiyatni pulsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Pul ilmiy muloqotlarning predmeti, oddiy oilaning orzusi, biznesmenning bosh og’rig’i, mafiyaning yo‘lchi yulduzi. Pul jamiyatni kambag’al va boylarga ajratadi, baxt va kulfat olib keladi, amalga ko‘taradi va jahannamga yetaklaydi. Bernard Shou o‘z vaqtida “Kambag’allikning asosiy ildizi pulning kamchiligiga borib taqaladi” deb o‘tgan edi. Unda nima uchun davlatda “haddan ko‘p pul” bo‘lsa barcha iqtisodchilar vahimaga va odamlar norozichilikka tushadilar?

Pul o‘zi nima? Uning jamiyatdagi o‘rni qanday? Pul yordamida davlatning iqtisodiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatish mumkinmi? Shu va shu kabi savollar ilm dunyosida juda qizg’in muzokaralarga olib keladi. Bunday savollarga javob berish uchun pulning kelib chiqish tarixiga bir nazar solsak[5].

Siz hayotni pulsiz tasavvur eta olasizmi?

Bir ko‘z oldingizga keltirib ko‘ringchi! Siz kitob sotib olmoqchisiz, do‘kondor esa sizdan pul o‘rniga bir bog’ o‘tin so‘raydi. Non olish uchun bug’doy, sut olish uchun xashak olib borish kerak. Agar avtobusga chiqsangiz yo‘l kira o‘rniga yoqilg’i, poyabzal do‘konida esa teri talab qilishsa! Kulgulimi? To‘g’risini aytganda, hatto tasavvur ham qila olmaysiz.

Insoniyatning eng buyuk kashfiyotlaridan biri bo‘lgan pul qachon, qayerda va qanday qilib paydo bo‘lgan?

Pul juda qadim zamonlarda paydo bo‘lgan va uning kelib chiqishiga quyidagilar sabab bo‘lgan:

1-sabab. Qadimgi qabilalarda vaqti-vaqti bilan o‘z ehtiyojlaridan ortiqcha mahsulotlar paydo bo‘lgan va ularni boshqa mahsulotlarga almashtirish imkoniyati tug’ilgan. Masalan, daryo bo‘yida yashovchi kishilarning ovi baroridan kelib, juda

[5] G.Yelizavetin “Pulnoma ”.“YoSh GVARDIYa” nashriyoti Toshkent -1979 y.210 bet

koʻp baliq ovlangan. Ular ortiqcha baliqni qoʻshni jamoaga don, tuz yoki boshqa mahsulotlarga almashtirganlar.

Buyuk vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy oʻzining «Javohirlar» kitobida javohirlar bilan bogʼliq boʻlgan voqyealarni ham kyeltirib oʻtadi. U natural almashuv toʻgʼrisida shunday bir voqeani hikoya qiladi: Kunlardan bir kun notanish orolga kelib qolgan sayyoh u yerlik odamning qoʻlida oʻzi uchun kerakli narsani koʻrib, bir oltin dinor beradi. Mahalliy odam dinorni olib aylantirib koʻradi, soʻngra hidlaydi va taʼmini bilmoqchi boʻladi. Dinorda hech qanday foydali belgilarni va taʼmni sezmaydi, uni egasiga qaytarib beradi:

«Sen bergan narsaning men uchun hech qanday foydasi yoʻq ekan» - deydi.[6] Ana shu hikoya orqali Abu Rayhon Beruniy qadimiy davrlarda odamlar oʻz mahsulotlarini faqat oʻzi uchun zarur va ehtiyojli boʻlgan buyumlar bilan ayirboshlaganini koʻrsatadi.

Yoki boshqa bir misol, oʻrmonda yashovchi va ovchilik bilan shugʼullanuvchi jamoa oʻzidagi ortiqcha hayvonlarni yoki goʻshtni boshqa jamoalarga kiyim-kechak yoki baliqqa almashtirganlar.

Dastlabki davrlarda mahsulotlar bir - biriga bevosita almashtirilgan va tasodifiy hollarda roʻy bergan. Shunday qilib, kishilarning oʻz ehtiyojlaridan ortiqcha mahsulotlarni oʻzaro ayirboshlashlari pulning vujudga kelishiga dastlabki turtki, yaʼni, sabab boʻlgan.

2-sabab. Asta - sekinlik bilan jamiyatda kishilarning bir qismi chorvachilik, boshqalari esa dehqonchilik, soʻngra hunarmandchilik bilan shugʼullana boshlaganlar. Masalan, kulol oʻz mahsulotlari – kosa, lagan, koʻza, xum kabilarni bozorga olib borib, bugʼdoyga almashtirgan, kimga qanday idish kerak boʻlsa (kosami, xummi) oʻshani bugʼdoyga toʻldirib toʻkan, don kulolniki, idish esa dehqonniki boʻlgan. Yoki tarozini bir pallasiga guruch ikkinchi pallasiga esa bugʼdoy solib almashtirgan. Ular endi faqat oʻz ehtiyojlarini qondirish uchungina emas, balki oʻz mahsulotlarini ayirboshlash, yaʼni, sotish uchun ham yetishtira

[6] G.Yelizavetin “Pulnoma ”.“YoSh GVARDIYa” nashriyoti Toshkent -1979 y.210 bet

boshlaganlar. Boshqacha qilib aytganda, ular **«natural xo‘jalik»** yuritishdan tovar ishlab chiqarishga o‘ta boshlaganlar.

Inson, yolg’izlikda yashasa va ishlab yursa pulga ehtiyoj sezmaydi. Kimsasiz orolda cho‘kayotgan kemadan narsalarini va ayniqsa, pullarni qutqarib qolgan Robinzon Kruzo ko‘pam shodlanmagan edi. Va haqiqatan ham tovar ayirboshlanmasa pulga ehtiyoj sezilmaydi.

Doimiy ayirboshlash uchun uch xil sharoit bo‘lishi shart –

- *mehnat taqsimoti,*
- *xususiy mulk va taqqoslama baho,*
- *imkoniyat va o‘zaro o‘lchov birligi.*

Agar kishilar o‘z ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan barcha mahsulotlarni o‘zlari yetishtirsalar, ya’ni,, hech narsa sotib olmasalar va sotmasalar, bunday xo‘jalik yuritish natural xo‘jalik yuritish deyiladi. Va nihoyat, insonlar o‘zlarining mehnat mahsullarini tovarni tovarga o‘zaro ayirboshlaydilar, ya’ni,, barterni sodir etadilar.*

Barter - bu tovarlarni tovarlarga pul vositasisiz ayirboshlashni amalga oshirilishidir (T-T).

Biroq aholining o‘sib borishi, iqtisoslikning tobora chuqurlashishi barter ayirboshlash makonining kengayishi juda ko‘p vaqt va mehnat xarajatini keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda samarasiz bo‘lgan barter pulni paydo qiladi.

Sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot - **tovar** deyiladi. Tovar kishilarning u yoki bu ehtiyojlarini qondiradi. Har qanday tovar mehnat sarfi natijasida yaratiladi. Tovarga sarflangan mehnat - **tovarning qiymati** deyiladi. Tovarni yaratishda qanchalik ko‘p mehnat sarflansa, uning qiymati shuncha yuqori va aksincha, tovarga qanchalik kam mehnat sarflansa, uning qiymati shuncha past bo‘ladi. Shunday qilib, pulning paydo bo‘lishiga asosiy sabab bo‘lib, **tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash** hisoblanadi.

§2.2.Pulning paydo bo‘lishi va uning qiymat shakllari rivojlanishi bilan bog’liqligi

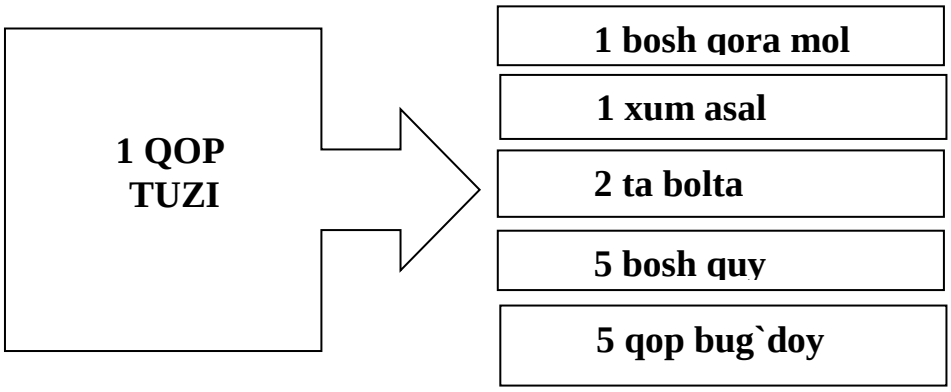
Tovarlar qiymati ularni o‘zaro taqqoslash, o‘lchash va almashtirish

imkoniyatini beradi.

Dastlab, har bir tovar boshqa bir tovarga bevosita almashtirilgan, masalan

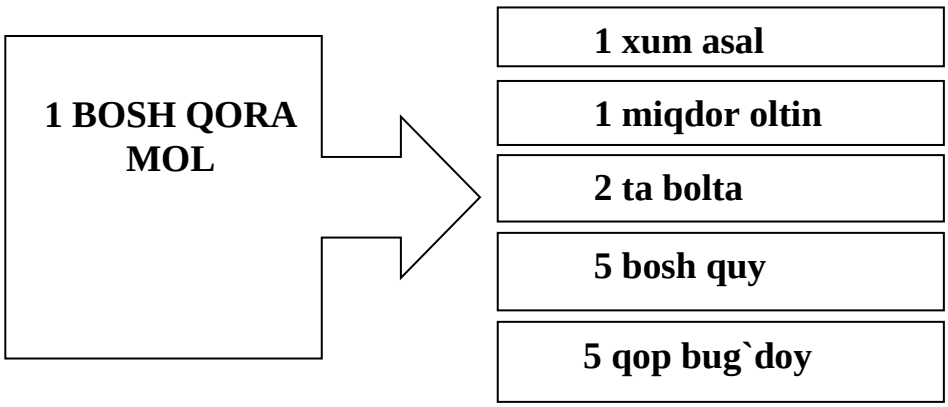
1 qop tuz = 1 bosh quy
1 ta pustin = 1 ta arava

Keyinroq o‘zaro kelishilgan holda, bir tovar bir necha tovarlarga almashtiriladigan bo‘lgan, ya’ni,,

1-chizma. Bir tovarning boshqa tovarlarga bo`lgan tenglik

Asta - sekinlik bilan tovarlar orasidan barcha tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o‘zida ifoda eta oladigan maxsus tovar ajralib chiqqan. Bu tovar har bir mamlakat yoki hududda iste’mol uchun eng zarur tovar bo‘lgan va barcha mahsulotlar uchun **umumiy ekvivalentga** aylangan, ya’ni,

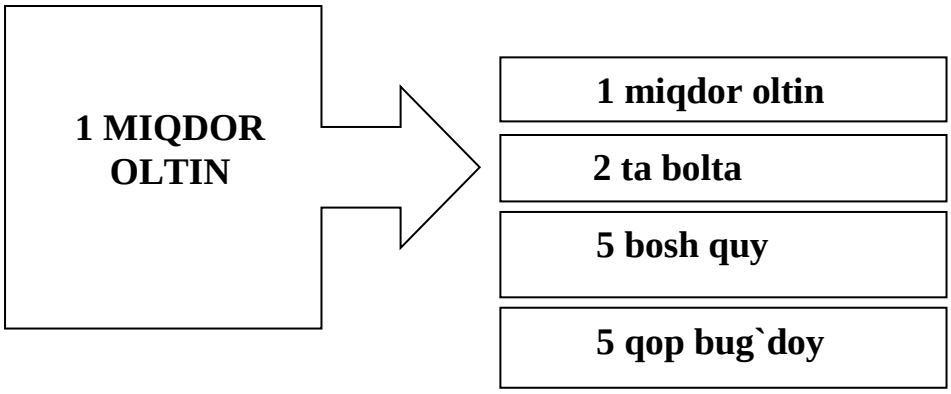
2-chizma. Bir tovarning boshqa tovarlarga bo`lgan tenglik

Umumiy ekvivalent vazifasini turli mamlakatlarda turli tovarlar - qoramol, tuz, don, mo‘yna va boshqalar bajarganlar. Tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonining tobora rivojlanib borishi hududlar hamda mamlakatlar o‘rtasida savdo-sotiq va tovar ayirboshlash zaruratini yuzaga keltirgan.

Turli mamlakatlarda turli tovarlar umumiy ekvivalent hisoblanganligi esa bu jarayonga to‘sqinlik qila boshlagan.

Natijada butun tovarlar dunyosidan shunday tovar ajralib chiqqanki, u barcha

hudud va mamlakatlarda umumiy ekvivalent sifatida qo‘llanila boshlagan. Bu vazifani qimmatbaho metallar, avval **mis** va **kumush**, keyinchalik esa **oltin** bajaradigan bo‘lgan

3-chizma. Bir tovarning boshqa tovarlarga bo`lgan tenglik

Oxir –oqibatda oddiy tovar ko‘rinishdagi umumiy ekvivalent o‘rniga pul shaklidagi ekvivalent maydonga keldi. Bunday oltin (dinor), kumush (dirham), mis (fulus) oddiy tovar emas, balki o‘ziga xos maxsus tovar bo‘lib, unda ayirboshlashning natura shakli bilan ekvivalent shakli birlashib ketgan.

Ana shunday qilib, **pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning uzoq vaqt rivojlanishi natijasida vujudga kelgan**.

Pul - bu shunday maxsus tovarki, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi va barcha tovarlarni sotib olish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Pul har qanday buyumga aylanish sehriga qodir.

Pul – bu ko‘plab badiiy asarlarning, xalq ijodiyotining mavzuidir. Arxeologiya, etnografiya, tarix, falsafa, sotsiologiya, huquqshunoslik va iqtisodiyot kabi bir qator fanlar pul bilan shug’ullanadi.

Asrimiz boshlarida hisoblab ko‘rishsa, pul haqida 6000 dan ziyod maxsus ilmiy kitoblar yozilgan ekan. Shundan buyon bu miqdor necha-necha marta oshgan va yana davom etmoqda.

Pul haqida har xil fikr yuritiladi. Sinfiy jamiyat mutafakkirlari pulni yovuz

narsa, xalq boshiga falokat, odamlar orasiga nifoq soluvchi qabohat deb bilganlar.

«Oltin va saxovat, - degan edi grek faylasufi Platon, (eramizdan oldingi 428-348 yillarda) - tarozining ikki pallasiga o‘xshaydi, bulardan biri ko‘tarilmay turib ikkinchisi pastga tushmaydi». Insonda oltin qancha ko‘paysa, saxovat shuncha kamayadi.

Biroq, hatto sinflarga bo‘lingan jamiyatda ham pul faqat yovuzlik keltiribgina qolmaydi, u odamlarga bebaho xizmat qiladi.

Pulni iste’molga kiritilishi insoniyat taraqqiyoti uchun bug’ mashinasini, temir yo‘l yoki telefonni kashf etishdan kam ahamiyatga ega emas. Pul ko‘p mehnat va vaqtni tejaydi. Hech qanday mashina bunchalik ko‘p ishni bajara olmaydi va inson kuchini bunchalik tejay olmaydi.

Pul xalqlar o‘rtasida mehnatni taqsimlashga imkon berdi hamda iqtisodiyot va turli mamlakatlar o‘rtasidagi aloqani rivojlantirdi.

Pul odamlarni bir joyga mixlanib qolishdan ozod etdi, hayot uchun kerakli bo‘lgan narsalarni mehnat qilsa bo‘ladigan, ayirboshlash va savdo qilish mumkin bo‘lgan har qanday yerdan topish imkonini berdi.

“Pul o‘zidan ketgan janobdir,

Biroq qobil xizmatkor juda”. B e k o v.

Kishilar har doim pul topishga harakat qiladilar, pul esa ular uchun xizmat qiladi.

Pul bozor iqtisodiyotining eng muhim omillaridan biri bo‘lib, iqtisodiyotning «qoni»dir. Iqtisodiyot pul bilan tirik. Pul bo‘lmagan joyda bozor iqtisodi bo‘lishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishdan tortib, to iste’molchiga yetkazib berishgacha pul vositasida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish resurslari, ya’ni,, xom-ashyolar, jihozlar va mashinalar hamda ishchi kuchi bozorda pulga sotib olinadi. Ishlab chiqarish natijasida yaratilgan tovarlar yana pulga sotiladi. Pul ko‘rinishida olingan daromad taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Pul bozor iqtisodiyotining «tili»dir. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to‘lovlar, daromad-u xarajatlar, moliyaviy talablar va

majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar faqat pulda ifodalanadi.

Har bir korxona, tashkilot, muassasa, tadbirkorlar, alohida - alohida fuqarolar faoliyati natijasi ham pul bilan hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini tashkil etish, pul ayirboshlash, ularni saqlash, taqsimlash, bo‘sh pulni qarzga berish, pul vositasida moliyaviy hisob-kitoblarni amalga oshirish kabi iqtisodiy munosabatlar yanada kuchayib, murakkablashib boradi.

§2.3. Pulning (funksiyalari) vazifalari

Pul qiymat o‘lchovi. Uzoq tarixiy davrlardan boshlab pul o‘zining boshlang’ich besh funksiyasining xususiyatlarini bajarib kelgan, qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg’arma to‘plash va jahon puli. Ular doimiy rivojlanishda bo‘lgan. Ularning mohiyatlari tarixiy davrlarda goh ko‘tarilib gohida tushib turgan (ayrim hollarda to “0” darajagacha).

Pulning boshlang’ich vazifalaridan (funksiyalaridan) eng asosiylari qiymat o‘lchovi va muomala vositasi bo‘lgan.

Hozirgi iqtisodiy adabiyotlarda pulning vazifalari to‘g’risida turli qarashlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar pulning 5 ta vazifasini tan olsalar, ayrimlari 4 tasini, boshqalari esa faqat 3 tasini e’tirof etadilar. Biz esa pulning barcha vazifalari qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg’arma to‘plash va jahon puli to‘g’risida to‘xtalib o‘tamiz.

Pulning qiymatini bilmoqchimisan? qarz berib ko‘r.[7]

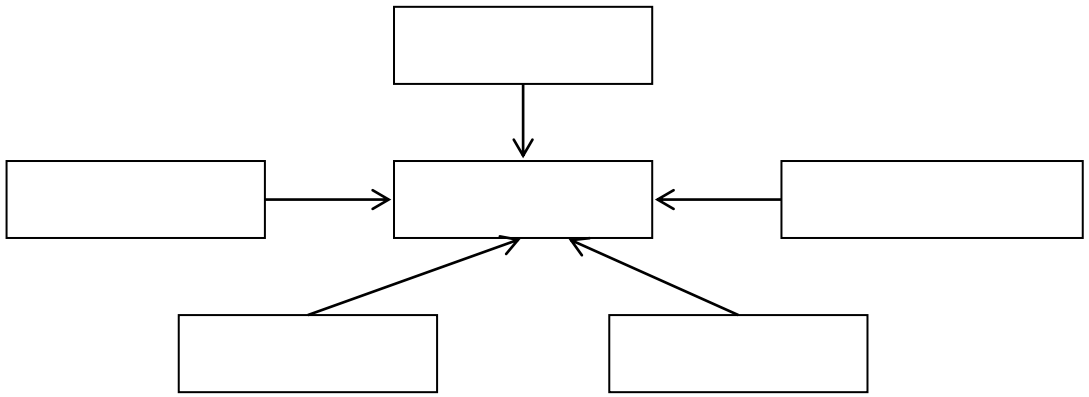
Avval ta’kidlaganimizdek, har qanday tovar mehnat mahsuli natijasida yaratiladi. Tovarga sarflangan mehnat miqdori uning qiymatini belgilaydi. Pul esa barcha tovarlarning qiymatini belgilash va ularning bahosini aniqlashda vositachi bo‘lib xizmat qiladi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi **baho yoki narx** deyiladi. Ana shu sababli turmushda u yoki bu tovarning **qiymati** deyilmaydi, balki **bahosi** yoki

[7]Benjamin Franklin o’gitlari (Abdulla A’zam Amerika millatining otasi. Tafakkur, 2000 y. 3-son.)

narxi deb aytiladi. Tovar qiymati qancha yuqori bo‘lsa, uning bahosi shuncha qimmat va aksincha, qancha past bo‘lsa, bahosi shuncha arzon bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar bahosi uning qiymati asosida shakllanadi, ya’ni, tovar bahosi uning qiymatiga teng bo‘lishi kerak. Ammo tovar bahosiga uning qiymatidan tashqari juda ko‘p omillar, shu jumladan, bozordagi talab va taklif, raqobat, tovarning foydaliligi kabilar ta’sir etadi, ya’ni,:

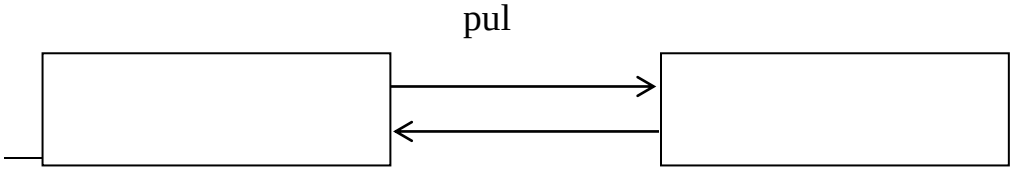
4-chizma Tovarning qiymatiga ta’sir etuvchi omillar

Bu omillarning biri tovar bahosini ko‘tarsa, boshqasi pasaytiradi. Masalan, qiymatning pasayishi narxni arzonlashtiradi, talabning ortishi esa uni qimmatlashtiradi. Foydalilikning yuqori bo‘lishi baland narxni taqozo etsa, raqobat kurashi hamda taklifning ko‘payishi uni pasaytiradi.

Pul - muomala vositasi. Naqd pulim bo‘lmasa, narsa sotib olmayman[8].

Iqtisodiyotda tovarlar harakati pul harakatini keltirib chiqaradi va aksincha, pul harakati tovarlar harakatini ta’minlaydi. Pul yordamida tovarlar oldi-sotdi qilinadi.

Pulning muomala vositasi ekanligi tovarlarni naqd pulga sotilishi jarayonida namoyon bo‘ladi. Bu vazifani banklar tomonidan muomalaga chiqariladigan banknotlar va tangalar bajaradi. Bunda tovar harakati pul harakatiga mos keladi, ya’ni,, bir vaqtning o‘zida pul to‘lanadi va tovar sotib olinadi.

[8] Muhammad paeg’ambar alayixis salom qissasi. Hadislar. Toshkent: Kamalak, 1991.

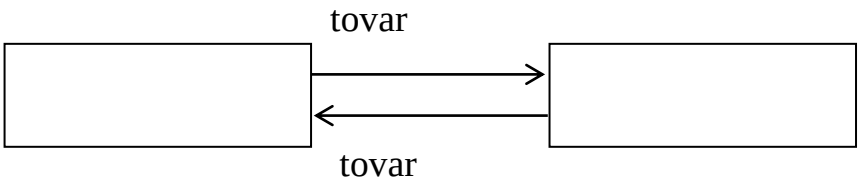
tovar

5-chizma Pul va tovarlarning harakati

Masalan, talaba do‘konga kirib pul to‘lab kitob yoki daftar sotib oldi.

- Pul muomala vositasi sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:
- bu vazifani faqat naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul o‘zaro qarama-qarshi yo‘nalishda harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va sotib oluvchi o‘rtasidagi munosabat tugallanadi,
- tomonlar tovarga yoki pulga ega bo‘ladilar.

Pul ishtirokisiz tovarni tovarga almashtirish **barter** deyiladi. Barter ma’lum kelishilgan narxlarda amalga oshiriladi.

6-chizma Pul va tovarlarning harakati

Barter bozor iqtisodiyotiga to‘g’ri kelmaydi, shu sababli pul qadrsizlangan, tovar topish mushkul bo‘lgan sharoitda amalga oshiriladi.

Tarixga nazar: Mamlakatimiz tarixida pul muomalasi deyarli to‘xtab qolgan vaqtlar ham bo‘lgan. U paytlar harbiy kommunizm davri, Sovet mamlakatining barpo etilishining dastlabki yillari, qishloq xo‘jaligi vayron bo‘lgan, zavodlar va fabrikalar to‘xtab qolgan, aholiga sotish uchun tovarlar juda kam ishlab chiqilgan. Boylar va olibsotarlarda qog’oz pullar juda ko‘p to‘planib qolgan edi.

Ana shunday sharoitda arzon bahoda tovar chiqarilsa, ularni darhol sotib olishardi va bunday tovarlar ozchilikning qo‘liga o‘tib qolardi. Narxni oshirib sotish mumkin emas – mehnatkashlar sotib ololmaydi, yana o‘sha puli ko‘plar sotib olishadi. Shu sababli Sovet hukumati 1920 yili mehnatkashlarga oziq – ovqat mahsulotlarini pulsiz berishga qaror qildi. Bundan tashqari, transport, pochta-telegraf aloqasi, kommunal xizmatdan bepul foydalanish haqida dekret chiqqan edi.

Bozorda pul kasodga uchray boshladi. Uning qadri ketdi va aholi uni olmay qo‘ydi, oddiy ayirboshlashni afzal ko‘rdi. 1919 yilda 1 qadoq sovun - 2 qadoq sokka; 22 qadoq kerosinni -15 qadoq no‘xatga; 1 shinelni -10 qadoq yormaga; 3 qadoq tuzni - 30 qadoq suliga; 1 juft etikni - 30 qadoq qora bug’doy yormasiga almashishardi.

Ko‘p asr muqaddam bo‘lganidek, tovar-pullar paydo bo‘ldi.Ular har xil edilar. Ko‘pincha un va tuz shu vazifalarni o‘tar edi. 1 pud javdari unga:

30 qadoq kerosin;

10 qadoq sovun,

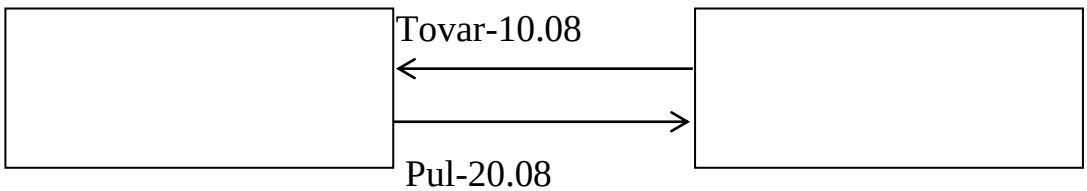
100 gaz chit berardi[9].

Pul-to‘lov vositasi. Pulning to‘lov vositasi ekanligi nasiyaga sotilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlarga ularning haqi to‘langanda, kredit qarzga olingan mablag’lar qaytarilganda namoyon bo‘ladi.

Narsani qarzga berishlik, uni sadaqa qilishdan ham yaxshiroqdir.[10]

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun olib chiqqan vaqtda, iste’molchining shu tovarni sotib olish uchun yetarli miqdorda naqd puli bo‘lmasligi mumkin. Natijada tovarni nasiyaga sotishga zarurat tug’iladi, ya’ni,, tovarning pulini to‘lash muddati kechiktiriladi. Iste’molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to‘lov muddati kelgandan keyingina to‘laydi. Bu holda tovarlar harakati bilan pul harakati bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lmaydi. Tovar harakati sodir bo‘lgandan so‘ng ma’lum muddat o‘tgach pul harakati amalga oshadi.

Masalan, 10 avgustda tovarlar yetkazib berildi, puli esa 20 avgustda to‘landi.

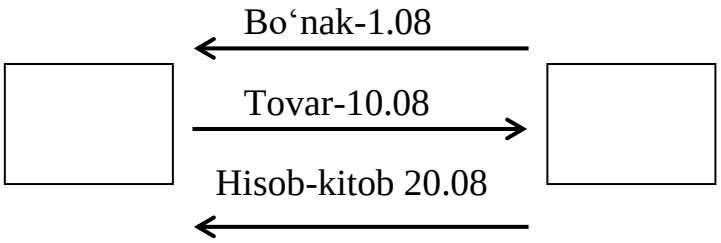
7-chizma Pul va tovarlarning harakati

[9] G.Yelizavetin “Pulnoma ”.“YoSh GVARDIYa” nashriyoti Toshkent -1979 y.210 bet

[10] Muxammad paegambar alayhis salom qissasi. Hadislar. Toshkent: Kamalak, 1991.

Aksariyat hollarda tovar uchun avvaldan avans (bo‘nak) to‘lanadi, so‘ng tovarlar yetkazib beriladi. Ma’lum muddat o‘tgach esa, oxirgi hisob - kitoblar amalga oshiriladi.

Masalan, 1 avgustda tovarlar uchun bo‘nak to‘landi, 10 avgustda tovarlar yetkazib berildi, 20 avgustda esa oxirgi hisob - kitoblar qilindi.

8-chizma Pul va tovarlarning harakati

Pulning to‘lov vositasi ekanligi iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblarni keltirib chiqaradi. Pulning to‘lov vositasi ekanligi quyidagi hollarda ko‘rinadi:

- korxonalar va tashkilotlar o‘rtasida yetkazib berilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘langanda;
- davlat byudjetiga soliqlar to‘langanda;
- banklardan olingan qarzlar qaytarilganda, foizlari to‘langanda;
- ish haqi, nafaqa, stipendiya va boshqalar to‘langanda;
- boshqa har xil qarzlar va majburiyatlar to‘langanda.

Pul to‘lov vositasi vazifasini bajarganda to‘lovlar naqd pul yoki naqd pulsiz amalga oshirilishi mumkin.

Pul - jamg’arma to‘plash vositasi. Kishilarning olgan daromadlari qilgan sarf-xarajatlaridan ko‘p bo‘lsa, daromadning qolgan qismini jamg’arib borishlariga imkoniyat tug’iladi. Ular o‘z jamg’armalari hisobidan turli moddiy boyliklar (kvartira, dala hovli, avtomashina yoki uy jihozlari) sotib olishlari, to‘y-ma’raka qilishlari, sayohatga borishlari, davolanishlari mumkin.

Inson o‘z aqlini o‘ndan birini pul topishga, qolgan o‘ndan to‘qqizini esa pulni sarflashga ishlatishi lozim[11].

Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan so‘ng, ma’lum muddat davomida boshqa tovar sotib olmasa, pul jamg’armaga aylanadi, ya’ni,, harakatdan

[11] Muxammad paegambar alayhis salom qissasi. Hadislar. Toshkent: Kamalak, 1991.

ma’lum muddatga chetga chiqadi va bo‘sh turib qoladi.

Pulning jamg’arma va boylik to‘plash vositasi bo‘lishiga asosiy sabab, unga xohlagan vaqtda, juda tez fursatda xohlagan tovarni sotib olish, uni har qanday to‘lovni to‘lashga ishlatish mumkin. Pul boylik jamg’arishning eng qulay vositasi hisoblanadi, chunki u yuqori **likvidlik** darajasiga ega.

Kishilar o‘z boyliklarini pulda emas, balki boshqa shakllarda, masalan, oltin, qimmatbaho metallar va toshlar, san’at asarlari, noyob buyumlar, uy-joy, yer, mashina, asbob-uskuna, davlat yoki korxonalarning qimmatli qog’ozlari va boshqalarda mujassamlashtirishlari mumkin. Ammo ularni pulga aylantirmasdan turib, boshqa maqsadlarda sarflab bo‘lmaydi.

Kimdir o‘z pulini uyida, kimdir esa bankda saqlaydi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining “Fuqarolarning banklardagi omonatlarni himoyalash kafolatlari to‘g’risida”gi Qonuni qabul qilinganligini alohida qayd etish zarur. Yaratilgan kafolatlar aholi va xo‘jalik yurituvchi sub`yektlarning bank tizimiga bo‘lgan ishonchini yanada oshirmoqda va ularning banklardagi depozitlar hajmini yuqori sur’atlarda o‘sishi kuzatilmoqda.

Xususan, faqat aholining omonatlari hajmi 2000 yilda 18,2 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2005 yilga nisbattan qariyb 25 barobar oshib, 449,5 mlrd. so‘mni, 2010 yilda esa mazkur ko‘rsatkich 2000 yilga nisbatan 244 barobarga oshib, 4 446,9 mlrd. so‘mni tashkil etgani yuqorida qayd etilgan fikrlarni tasdiqlab turibdi. Pul mablag’larini banklarda **omonatlar** shaklida saqlashning qulayliklari quyidagilardan iborat:

- ishonchli va bexavotir saqlanadi;
- ishlab chiqarishga sarflash va iqtisodiyotni rivojlantirishga imkoniyat yaratiladi;
- foiz ko‘rinishida daromad keltiradi, ya’ni,, o‘z-o‘zidan ko‘payib boradi.

Pulning jahon pullari vazifasi. Agar tarixga nazar tashlasak, mamlakatlar o‘rtasida savdo-sotiq, xalqaro iqtisodiy aloqalar va kredit munosabatlari asta-sekin rivojlanib borgan. Bu jarayon barcha mamlakatlar tomonidan tan olinadigan va qabul qilinadigan yagona jahon pulini keltirib chiqargan. Bu vazifani asrlar davomida oltin bajarib kelgan. Ya’ni,, mamlakatlar o‘rtasidagi hisob-kitoblar, tovarlar va xizmatlar uchun to‘lovlar bir mamlakatdan boshqa mamlakatga quyma shaklidagi sof oltin to‘lash vositasida amalga oshirilgan.

1867 yildan boshlab oltin davlatlar o‘rtasidagi yagona jahon puli sifatida rasman qabul qilingan.

Oltin standarti o‘zining uch rivojlanish bosqichini boshidan kechirdi (uch shaklda ko‘rindi): oltin tanga, oltin quyma, oltin deviz.

Birinchi bo‘lib oltin tanga standartiga Angliyada (1774 y.) o‘tilgan. keyinroq :

1871 y. – Germaniya;

1872-1876 yy. – Skandinaviya davlatlari;

1875 y. – Niderlandiya;

1878 y. – Fransiya;

1879 y. – Avstriya-Vengriya;

1897 y. – Yaponiya va Rossiya;

1900 y. – AQSh.

Oltin tanga standarti davrida oltin tangalar pul birligi bo‘lib hisoblangan. Bundan tashqari, muomalada nominaliga qarab oltinga almashtiriladigan qog’oz banknotalar, hamda mayda chaqalar bo‘lgan.

Oltin tanga standarti to birinchi jahon urushi davrigacha faoliyat yuritgan (1914-1918 yy.). Uning o‘rniga oltin quyma standarti kirib keldi, unda oltin faqat hisoblash vazifasini o‘tab keldi va muomala vazifasini o‘tamadi. Oltin kuyma shaklida Markaziy bankda saqlanib kelingan, muomalada esa qursga qarab almashtirib beriladigan banknotalar va tangalar ishlatilgan.

Oltin quyma standartiga:

- ❖ Filippinda 1903 y.;
- ❖ Hind Britaniyasida 1906 y.;

- ❖ Avstriyada 1922 y.;
- ❖ Germaniyada 1924 y.;
- ❖ Angliyada 1925 yilda kiritilgan.

1929 yildan boshlab esa bu tizimga 84 mustaqil davlatlardan 80 tasi qo‘shilgan.

Oltin quyma standartining ustunliklari shundan iborat bo‘lganki, oltin tangalar zarb qilinishi iqtisod qilinadi. Oltin tangalarning muomala jarayonidagi ishqalanishdan yemirilmaydi (mutaxassislarning hisoblariga ko‘ra oltin tanganing muomala jarayonidagi yo‘qotilishi yilda 1 tonna oltinga teng bo‘lgan, ya’ni, yemirilgan). Davlatlarning oltin zahiralari bir joyda markazlashtirilgan, bu pul muomalasini mo‘tadillashtirgan.

1922 yildan e’tiboran AQSh dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o‘rinbosari sifatida e’lon qilindi, hamda xalqaro to‘lovlarda qo‘llanila boshladi. 1944 yildan keyin jahon puli vazifasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to‘lovlarda AQSh dollaridan ko‘proq foydalanishga imkoniyat yaratildi.

1970 yildan boshlab xalqaro to‘lovlarda Xalqaro Valyuta Fondi tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to‘lov birligi **SDR «Maxsus qarz olish huquqi» (SDR)** qo‘llanila boshlandi.

1976 yilda Xalqaro Valyuta Fondiga a’zo mamlakatlar oltindan jahon puli sifatida foydalanishni bekor qildilar. Hozirda oltindan xalqaro zahira sifatida foydalanilmoqda.

1979 yildan Yevropaning bir qator mamlakatlarida xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi **EKYu (YeKU)** qo‘llanila boshlandi.

1999 yildan e’tiboran Yevropa Ittifoqiga kiruvchi 12 mamlakatda, yagona pul birligi sifatida **YeVRO (YeVRO)** naqd pulsiz hisob – kitoblarda, 2002 yil 1 yanvardan esa naqd pul sifatida ham qo‘llanila boshladi.

Xalqaro to‘lovlarda SDR va YeVRO bilan bir qatorda iqtisodiy qudratli va rivojlangan mamlakatlarning milliy pul birliklaridan ham foydalanilmoqda. Ular jumlasiga AQSh dollari, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, Yaponiya iyenasi, Rossiya rubli va boshqalar kiradi.

Asosiy tushunchalar: bevosita ayirboshlash, natural xo‘jalik yuritish, tovarning qiymati, maxsus tovar, umumiy ekvivalent, barter, pul,tovar, qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg’arma to‘plash, jahon puli, YeVRO, SDR, inflyasiya

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pulning mohiyati nimada?
2. Pulning kelib chiqish sabablari nimada?
3. Pulning zarurligini asoslang?
4. Tovar – nima?
5. Bir tovarni boshqa tovarga bevosita almashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. Bir tovarni bir necha tovarga almashtirish deganda nimani tushunasiz?
7. Barcha tovarlar uchun umumiy ekvivalent tovarlar deganda nimani tushunasiz?
8. Umumiy ekvivalent sifatida metallar pulning vazifasini qanday bajargan?
9. Pul tovar bo‘lishi mumkinmi?
10. Pul – nima?
11. Barter – nima?
12. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning muhimligi nimada?
13. Pulning funksiyalarini sanang.
14. Pulning qiymat o‘lchovi vazifasi nimada?
15. Pulning muomala vositasi vazifasi nimada?
16. Pulning to‘lov vositasi vazifasi nimada?
17. Pulning jamg’arma to‘plash vazifasi nimada?
18. Jamg’arma to‘plash vazifalarni nimalarda amalga oshirish mumkin?
19. Pulning jahon puli vazifasi nimada?
20. Mintaqaviy pullar deganda qaysi pub belgilarini bilasiz?
21. SDR «Maxsus qarz olish huquqi» (SDR) qachon va qaysi fond tomonidan qo‘llanila boshlandi.
22. YeVRO qaysi mamlakatlarda pul sifatida foydalanib kelinmoqda?

23. 1979 yildan Yevropaning bir qator mamlakatlarida xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun qanday xalqaro hisob birligi qo‘llanila boshlandi.

24. Yevropa Ittifoqiga kiruvchi qaysi mamlakatlarda, yagona pul birligi sifatida YeVRO pul sifatida qo‘llaniladi .

3-mavzu. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI

§3.1. Pul aylanishi tushunchasi, uning asosiy shakllari va strukturasi

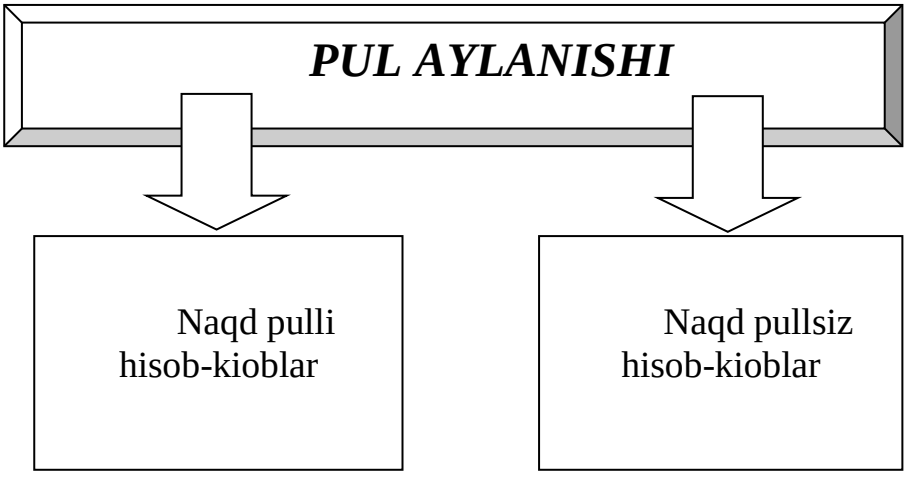
Tovarlarni sotish va sotib olish, ko‘rsatilgan xizmatlarga xaq to‘lash, turli majburiyatlarni bajarish jarayonida vujudga keladigan naqd pul vositasidagi va naqd pulsiz hisob-kitoblar yig’indisi **pul aylanishini** tashkil etadi. Pul aylanishi tovar aylanishiga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, u tovarlar sotilishi va sotib olinishidan tashqari quyidagi jarayonlarni ham qamrab oladi:

- mehnatga haq to‘lash;
- moliyaviy resurslardan foydalanish;
- moliyalashtirish, kreditlash va investisiyalash jarayonlari;
- sug’urtalash va boshqalar.

Pul aylanishi deganda, pulning o`z vazifalarini bajarish chog`ida harakatlari yig`indisi tushuniladi.

Pul aylanishi jarayonida jamiyatning barcha strukturaviy tuzilmalari - davlat muassasalari, mahalliy hokimiyatlar, korxonalar, tashkilotlar, banklar, birjalar, firmalar va aholining barcha guruhlari ishtirok etadi.

Pul aylanishi ikki shaklda, ya’ni,, naqd pul ishtirokida va naqd pulsiz hisob - kitoblar shaklida amalga oshiriladi:

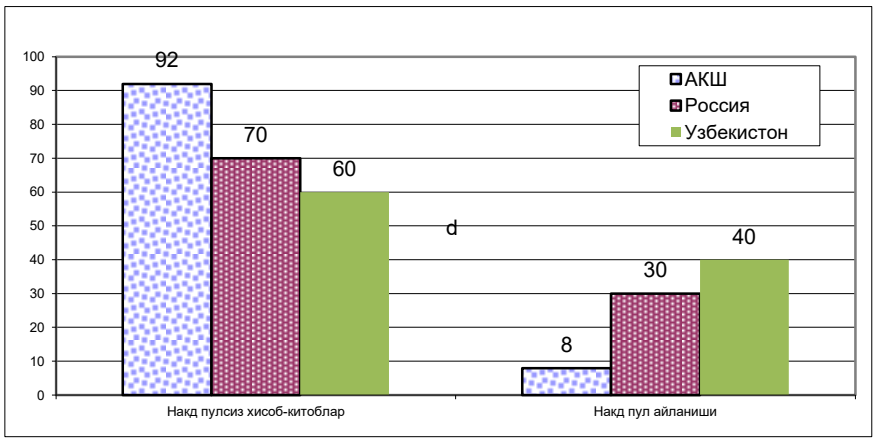

9-chizma. Pul aylanishi

Pul aylanishi umumiy hajmidagi pul aylanish shakllarining salmog’i **pul aylanish strukturasi** deyiladi. Mamlakat iqtisodiyoti va bank tizimi taraqqiyotiga qarab to‘lov va hisob-kitoblarning rivojlanishi natijasida naqd pul aylanishi bilan naqd pulsiz hisob-kitoblar o‘rtasidagi nisbat o‘zgarib boradi. Agar XIX asr oxirlarigacha naqd pul aylanishi salmog’i ko‘proq bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi davrda naqd pulsiz hisob-kitoblar hissasi ko‘payib bormoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda umumiy pul aylanishining 90% gacha naqd pulsiz hisob-kitoblarga, qolgan 10% idan ortig’i esa naqd pul aylanishiga to‘g’ri keladi. Masalan, AQShda naqd pul aylanishi umumiy pul aylanishi hajmining qariyb 8% ini tashkil etadi. Oddiy amerikaliklarning hamyonida kamdan-kam hollarda 10 dollardan ortiq naqd puli bo‘ladi. Ular naqd pulni eng mayda xarajatlarga – garajga mashina qo‘yish, gazeta va jurnallar sotib olish kabilarga sarflaydilar, xolos.

Rossiya Federasiyasida naqd pul aylanishi hissasiga umumiy pul aylanishining 30% idan ortig’i, O‘zbekistonda esa 40% ga yaqini to‘g’ri keladi. Bu ma’lumotlar quyidagi 1-rasmda qisqacha keltirib o’tilgan.

1-rasm Ayrim mamlakatlarda pul aylanish strukturasi

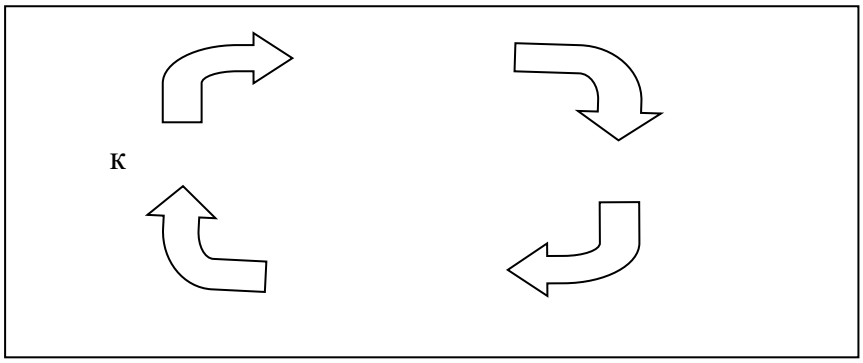
§3.2. Naqd pul aylanishi va uning faoliyat etish sohalari

Naqd pul aylanishi pulning muomala vositasi vazifasidan kelib chiqadi.

Naqd pul aylanishi deganda, ma’lum davrda naqd pullar vositasida amalga

oshirilgan barcha to‘lovlar yig’indisi tushuniladi. Bu to‘lovlar banknot yoki tangalar orqali amalga oshiriladi.

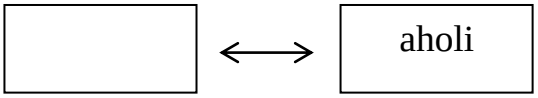
Naqd pullar harakati bankdan boshlanadi, ular bankdan chiqib korxona va tashkilotlarning kassalariga kelib tushadi. Korxona va tashkilotlar esa bu pullarni ish haqi, stipendiya, nafaqa va boshqa to‘lovlar sifatida kishilarga to‘laydilar. Kishilar o‘z navbatida bu pullarga tovarlar sotib oladilar, o‘zlariga ko‘rsatilgan xizmatlar haqini to‘laydilar. Bu pullar yana savdo va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar kassalariga kelib tushadi. Ular esa naqd pul tushumlarini o‘zlariga xizmat ko‘rsatuvchi bankka topshiradilar. Naqd pullar harakati ana shu tarzda yakunlanadi va yangidan boshlanadi. Bu hol to‘xtovsiz takrorlanaveradi, ya’ni,:

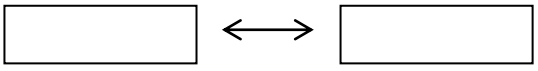
10-Chizma. Naqd pullar harakati

Naqd pul aylanishi quyidagi hollarda ro‘y beradi:

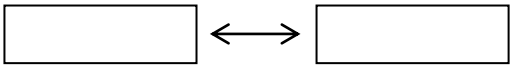
Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar bilan aholi o‘rtasida ish haqi, mukofotlar va boshqa to‘lovlarni to‘lash, tovarlar sotib olish, hamda ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘lash jarayonida:

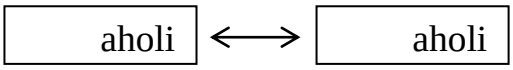
Davlat muassasalari bilan aholi o‘rtasida pensiya, nafaqa, stipendiya, yutuqlar, soliqlar va boshqalarni to‘lash jarayonida:

Bank tizimi bilan aholi o‘rtasida qarz olish va uni qaytarish, qarz foizini to‘lash, omonatlar qo‘yish va olish jarayonida:

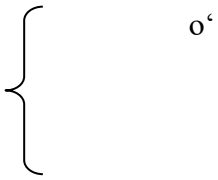

Aholining turli qatlamlari o‘rtasida bozorda turli mahsulotlar sotib olish, ko‘rsatilgan xizmatlarga haq to‘lash jarayonida:

Naqd pul aylanishi pul aylanishi ishtirokchilaridan biri albatta, aholi vakili bo‘lishini taqozo etadi.

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi va buning ustidan banklar nazorat olib boradilar. Bankka topshirilgan naqd pul osonlikcha pul topshiruvchining hisob–raqamidagi yozuvga aylanadi. Hisob raqamidagi yozuvlar esa o‘z navbatida naqd pulga aylanishi mumkin. Mamlakat Markaziy banki muomaladagi naqd pul massasini quyidagicha aniqlaydi va boshqarib boradi:

Muomaladagi naqd pul massasining asosiy qismini aholi qo‘lidagi pullar tashkil etadi. Ularni hisoblash va tartibga solish nihoyatda qiyin jarayondir. Ana shu sababli aholi qo‘lida haddan tashqari ko‘p miqdorda naqd pul to‘planib qolishi salbiy oqibatlarga olib keladi.

Aholi qo`lidagi naqd pullarni qo`yidagicha tartibga solish mumkin:

- aholi ehtiyojlarinin to‘liq qondirish uchun sifatli tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish;
- tovarlar va xizmatlarga haq to‘lashda cheklar, kredit va plastik kartochkalar hamda boshqalarni jalb qilish;
- aholi mablag`laring turli-tuman omonatlar va jamg‘armalar sifatida banklarga jalb qilish;

Mustaqillik yillarida pul muomalasini tartibga solish mexanizmlari

takomillashtirildi, savdo va xizmat koʻrsatish faoliyatidan tushadigan naqd pul tushumini toʻliq inkassasiya qilish hamda korxonalar va aholining naqd pulga boʻlgan talabini ularning birinchi murojaatiga koʻra ta’minlash borasidagi qonunchilik talablari kuchaytirildi. Ushbu jarayonlarni monitoring qilishda agar muammo yuzaga kelganda uni tezkor hal qilishning samarali tizimi shakllantirildi.

Xususan, pul muomalasini boshqarishning bozor iqtisodiyotiga xos boʻlmagan usullari va mexanizmlari bekor qilindi.

Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida inflyasiya darajasining keskin pasayishiga erishildi.

§3.3. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tushunchasi, ularni joriy etish zarurati va afzalliklari

Naqd pulsiz hisob-kitoblar pulning toʻlov vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar juda qadim zamonlardan kelib chiqqan. Soʻng pul muomalasidan keyin kelib chiqqan. Hozirgi bankirlarning oʻtmishdagi kasbdoshlari boʻlmish **sarroflar** pul almashtirish va pul saqlash bilan bir qatorda naqd pulsiz hisob kitoblarni ham amalga oshirganlar.

Naqd pulsiz hisob - kitoblar deganda, pul mablag’larining bankdagi bir hisob raqamidan boshqa hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz, faqat hujjatlar asosida oʻtkazish tushuniladi. Odatda, naqd pulsiz hisob - kitoblarni koʻpchilik «pul koʻchirish» yoki «pul oʻtkazish» deb tushunishadi.

Boshqacha qilib aytganda, pul mablag’lari mahsulot sotib oluvchining bankdagi hisob raqamidan mahsulot yetkazib beruvchining hisob raqamiga oʻtkaziladi. Ya’ni,, birinchi hisob raqamidagi mablag’lar kamaytiriladi, ikkinchisidagi esa koʻpaytiriladi.

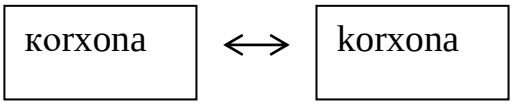
Oʻzbekiston Respublikasi hududida toʻlovlar quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

- naqd pul mablag’larini oʻtkazish;
- elektron pullarni oʻtkazish;
- pul mablag’larini toʻlov vositalaridan foydalangan holda oʻtkazish;

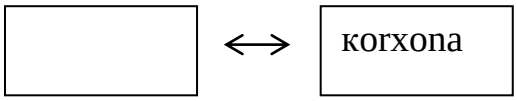
- pul majburiyatini yoki pul mablag'larini to'lash to'g'risidagi farmoyishni o'z ichiga olgan to'lov hujjatini berish;
- elektron to'lov vositalaridan foydalanish.[12]

Naqd pulsiz hisob - kitoblar quyidagi hollarda qo'llaniladi:

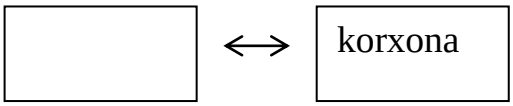
korxonalar, tashkilotlar va xo'jaliklar o'rtasidagi yetkazib berilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun haq to'langanda:

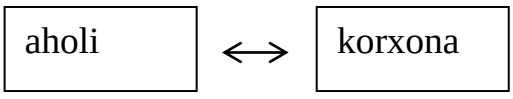
korxonalar, tashkilotlar va xo'jaliklar bilan davlat muassasalari o'rtasida soliqlarni to'lashda, byudjetdan mablag'larni olishda:

korxona, tashkilotlar va xo'jaliklar bilan banklar o'rtasida kreditlar olish va qaytarishda, foizlarni to'lashda, depozitlar qo'yish va olishda:

korxonalar, tashkilotlar va xo'jaliklar bilan fuqarolar o'rtasida tovarlar sotib olishda, ko'rsatilgan xizmatlarga haq to'lashda:

To'lovni boshlash quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- to'lovchi tomonidan to'lov hujjatini taqdim etish;
- saqlovchi tomonidan elektron to'lov vositasidan foydalanish;
- to'lovchi tomonidan naqd pul mablag'larini bank kassalari, elektron

---

O'zbekiston Respublikasining «TO'LOVLAR VA TO'LOV TIZIMLARI TO'G'RISIDA» QonuToshkent sh., 2019 yil 1 noyabr, O'RQ-578-son

terminallar va boshqa qurilmalar orqali o‘tkazish uchun kiritish;

- to‘lovchining to‘lovni masofaviy xizmat ko‘rsatish tizimlaridan foydalangan holda amalga oshirishga bo‘lgan roziligini yuborish[13].

Naqd pulsiz hisob-kitoblar naqd pul muomalasiga nisbatan quyidagi **afzalliklarga** ega:

- korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklarning naqd pulga bo‘lgan ehtiyoji keskin qisqaradi;
- naqd pulsiz hisob-kitoblardan foydalanish naqd puldan
- foydalanishga nisbatan arzonga tushadi;
- pul mablag’larining xavfsizligi ta’minlanadi;
- pul harakati tezlashadi;
- hisob-kitoblar banklar orqali amalga oshirilishi tufayli, ularning qonuniyligini nazorat qilish imkoniyati tug’iladi va boshqalar.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar qo‘yidagi asosiy tamoyillar asosida tashkil etiladi:

1.barcha korxona, tashkilotlar va xo‘jaliklar banklarda o‘z hisob raqamlarini ochishlari va mablag‘larine shu hisob raqamlarida saqlashlari shart.

2.barcha hisob-kitoblar faqat banklar orqali amalga oshiriladi

3. tovarlar va xizmatlar uchun to`lovalar pul egsining roziligi bilan amalga oshiriladi.

To‘lov hujjati qog’ozda tuzilgan yoki elektron shaklda shakllantirilgan hujjat bo‘lib, to‘lov uning asosida yoki yordamida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida to‘lovlarni amalga oshirishda quyidagi to‘lov hujjatlaridan foydalaniladi:

- to‘lov topshiriqnomasi;
- to‘lov talabnomasi;
- inkasso topshiriqnomasi;
- memorial order;
- akkreditivga ariza;

[13] O’zbekiston Respublikasining **«TO’LOVLAR VA TO’LOV TIZIMLARI TO’G’RISIDA»** qonuni Toshkent sh., 2019 yil 1 noyabr,O’RQ-578-son

- kirim va chiqim kassa to‘lov hujjatlari.[14]

Mamlakatimizda 90-yillardan boshlab hukumatimiz tomonidan Markaziy bank oldiga to‘lov tizimini xalqaro andozalar asosida tashkil etish, to‘lovlarning amalga oshirilishini keskin jadallashtirish masalasi qo‘yilgan edi.

Mazkur ishning iqtisodiyot rivojida nechog’lik muhim ahamiyatga ega ekanligini inobatga olib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan noan’anaviy choralar taklif etildi.

Xususan, banklar bir qator soliqlardan ozod qilindi va ularning soliqdan ozod qilingan mablag’lari moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga yo‘naltirildi. Dunyo bank amaliyotida kamdan-kam uchraydigan bu tadbir mamlakat rahbari tomonidan bank tizimiga bildirilgan ulkan ishonch bo‘lib, u bank tizimining moddiy-texnika bazasini jahon andozalari darajasiga yetkazish va respublikamizda Hamdo‘stlik mamlakatlari ichida birinchi bo‘lib, yagona elektron to‘lov tizimini yaratish imkonini berdi.

Bunda, mijozlar taqdim etgan to‘lov hujjatlarini bir bank muassasasidan boshqasiga pochta orqali yetkazish usuliga asoslangan eski to‘lov tizimi o‘rniga har tomonlama qulay, tizimdagi transaksizlar sonidan qat’i nazar, sanoqli daqiqalar ichida mamlakatdagi istalgan bankka to‘lovlarni o‘tkazib berishga qodir bo‘lgan zamonaviy to‘lov tizimi ishga tushirildi.

Asosiy tushunchalar: pul aylanishi, naqd pullar, naqd pulsiz, sarroflar, pul massasi, pul massasini xarakterlovchi ko‘rsatkichlar, pulni sotib olish qobiliyati, kredit turi, pul emissiyasi, pul oboroti

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pul aylanishi haqida tushuncha bering.
2. Pul aylanishining asosiy shakllari?

[14]O’zbekiston Respublikasining **«TO’LOVLAR VA TO’LOV TIZIMLARI TO’G’RISIDA»** qonuni Toshkent sh., 2019 yil 1 noyabr,O’RQ-578-son

3. Pul aylanish strukturasini tahlil qilib borishdan maqsad nima?
4. Naqd pullar harakati qayerdan boshlanadi va qanday harakatlanadi?
5. Naqd pul aylanishida pulning qaysi vazifasi amalga oshiriladi?
6. Aholi qo‘lidagi naqd pullarni qanday yo‘llar bilan tartibga solish mumkin?
7. Naqd pulsiz pul aylanishida pulning qaysi vazifasi amalga oshiriladi?
8. Naqd pulsiz pullar pulning qaysi to‘lov vositalari orqali amalga oshiriladi?
9. Naqd pulsiz hisob-kitoblar naqd pul muomalasiga nisbattan qanday afzalliklarga ega?
10. Naqd pulsiz hisob-kitoblar qanday asosiy tamoyillar (prinsiplar) asosida tashkil etiladi?
11. Bankirlarning o‘tmishdagi kasbdoshlari bo‘lmish sarroflar qanday ishlarni amalga oshirganlar?

4-mavzu. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

§4.1. Pul tizimi tushunchasi va uning turlari

Pul tizimi mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shaklidir.

Hozirgi pul tizimi XVI–XVII asrlarda vujudga kelgan. Muomaladagi pul turlariga qarab, vaqt o‘tishi bilan pul muomalasining 2 tizimi ajralib chiqqan. Ular quyidagilar:

Metall tangalar muomalada bo‘lgan pul tizimi. Bunda oltin va kumush tangalar muomalada bo‘lgan, qog’oz pullar esa birinchi talab bilanoq metall pullarga almashtirilib berilgan.

Metall tangalar bir yoki ikki xil metalldan zarb qilingan. Agar tangalar faqat bir xil metalldan, ya’ni, oltin yoki kumushdan zarb qilinsa-**monometall,** aksincha, ikki va undan ortiq metalldan, ya’ni, oltin, kumushdan va misdan zarb qilinsa **bimetall** pul tizimi deyiladi. Bulardan tashqari muomalada mis chaqalar, kredit va

qog’oz pullar ham mavjud bo‘lgan. Ammo ularning salmog’i juda kam bo‘lgan.

Kredit va qog’oz pullar muomalada bo‘lgan pul tizimi. Bu tizimda oltin va kumush muomaladan batamom chiqarib yuborilgan, qog’oz pullar esa oltin yoki kumushga almashtirilib berilmagan.

Mamlakat Markaziy banki tomonidan muomalaga chiqarilgan banknotlar milliy pul birligiga aylangan. Pul muomalasida naqd pulsiz hisob - kitoblar ustun bo‘lgan. Pul muomalasi davlat tomonidan tartibga solib turilgan. Bu pul tizimi 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy tangligi natijasida vujudga kelgan va hozirgi davrda barcha mamlakatlarda amal qilmoqda.

§4.2. Pul tizimining tarkibiy qismlari

Pul tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

a) pul birligi;

b) baholar masshtabi;

v) to‘lov kuchiga ega bo‘lgan naqd pul belgilari;

g) pul emissiyasi tizimi;

d) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat muassasi.

Pul birligi – qonuniy tarzda belgilangan to‘lov vositasi bo‘lib, barcha tovarlar va xizmatlar bahosini ifodalaydi. Ko‘pincha pul birligi mayda bo‘linuvchi qismlarga ajraladi, masalan:

AQSh da – dollar, 1 dollar = 100 sent;

Buyuk Britaniyada – funt sterling, 1 funt sterling = 100 pens;

Hindistonda – rupiya, 1 rupiya = 100 pays;

Rossiyada – rubl, 1 rubl = 100 kopeyek.

Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, har bir mamlakat mustaqil ravishda o‘zining milliy pul birligiga ega bo‘lishi mumkin. Ayrim hollarda ba’zi mustaqil davlatlar birgalikda bir xil pul birliklaridan foydalanishlari ham mumkin. Masalan, hozirda Yevropa Ittifoqiga kiruvchi 21 ta mamlakat birgalikda YeVRO pul birligidan foydalanishmoqda.

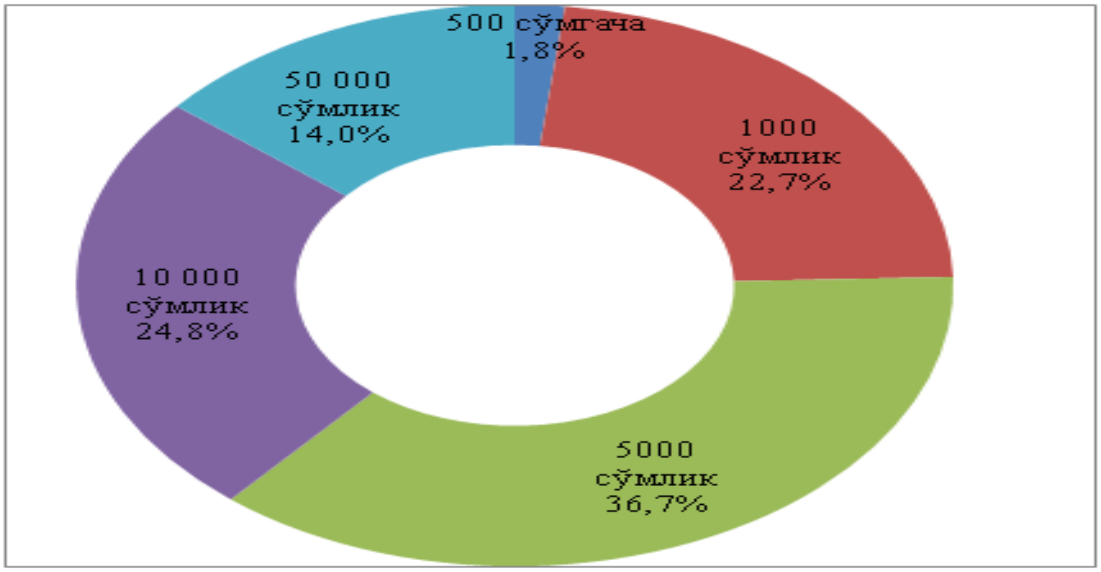
Baholar masshtabi deganda, milliy pul birligining qonunda belgilangan oltin

mazmuni, ya’ni, oltinga tenglashtirilishi tushuniladi. Masalan, sobiq SSSRda 1961 yilda muomalaga kiritilgan 1 rubl 0,987412 gramm oltin asosiga, 1976 yilga qadar 1 AQSh dollari 0,767405 gramm oltin asosiga ega, deb belgilab qo‘yilgan edi.

Biroq, 1976 yildan boshlab oltinning qat’iy belgilangan bahosining bekor qilinishi sababli, baholar masshtabi tushunchasi o‘z iqtisodiy mohiyatini yo‘qotdi.

Pul tizimining yana bir muhim tarkibiy qismi naqd pul sifatida qonuniy **to‘lov kuchiga ega bo‘lgan pul belgilari** bo‘lib, ular banknotlar, qog’oz pullar va tangalardir. Masalan, AQShda muomalada quyidagi naqd pullar mavjud: 100, 50, 20, 10, 5 va 1 dollarlik banknotlar, 50, 20,10, 5 va 1 sentlik tangalar. Buyuk Britaniyada esa 50, 20, 10, 5 va 1 funt sterlinglik banknotlar, 50, 10, 5, 2, 1 va 1/2 penslik tangalar. Shuningdek, 2 va 1 shillinglik eski tangalar ham yuritiladi.

1998 yil 1 yanvaridan boshlab Rossiyada muomalada 500, 100, 50, va 10 rubllik banknotlar 5, 2, 1 rubl va 50, 10, 5, 1 koppeyeklik tangalar amal qilmoqda.

2-rasm O‘zbekistonda muomalaga chiqarilgan banknotalar ulushi
2018 yil 1 ynvar.

To‘lov kuchiga ega bo‘lgan pul belgilari namunalari mamlakat Markaziy banki tomonidan ishlab chiqiladi, tanlanadi va tasdiqlanadi. Yangi namunadagi banknot va tangalar muomalaga kiritilishi oldidan ommaviy axborot vositalari orqali e’lon qilinadi va tasvirlanadi, fuqarolar e’tiboriga yetkaziladi.

Emissiya tizimi deganda, muomalaga pul belgilarini chiqarishning qonunda belgilangan tartibi tushuniladi. Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlari

emissiyasi Markaziy banklar tomonidan, xazina biletlari va tangalar esa qonunda belgilangan emissiya huquqiga asosan, xazina muassasalari tomonidan chiqariladi. Muomalaga pul belgilarini chiqaruvchi bank **emitent bank** deyiladi.

Har bir mamlakatda pul muomalasini tartibga soluvchi **davlat muassasasi** qonunda belgilab qo‘yiladi. Masalan;

AQSh da 12 ta yirik banklarni birlashtiruvchi Federal Rezerv tizimi, Pokistonda Davlat banki, Buyuk Britaniyada Angliya banki, Rossiyada Markaziy bank, Qozog’istonda Milliy banklar pul muomalasi bo‘yicha mutlaq huquqqa egadirlar. Bu banklar pul muomalasini tartibga solishda quyidagilarni amalga oshiradilar:

- muomaladagi pul massasi strukturasi, ya’ni, naqd pul va naqd pulsiz hisob- kitoblar nisbatini belgilaydi;
- pul muomalasini prognozlash-rejalashtirish tartibini o‘rnatadi;
- pul- kredit siyosatini boshqarish tartibini ishlab chiqadi;
- valyuta kursini belgilash tartibini aniqlaydi;
- - naqd pul muomalasi bo‘yicha xo‘jaliklarda kassa intizomi tartibini joriy etadi.

Asosiy tushunchalar: Pul tizimi, monometallizm, bimetallizm, pul birligi, baholar masshtabi, pul belgilari, emissiya tizimi, emitent bank

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pul tizimi deb nimaga aytiladi?
2. Metall tangalar muomalada bulgan pul tizimida tangalar necha xil metallardan zarb qilingan?
3. Kredit va qog’oz pullar muomalada bo‘lgan pul tizimi davrida nima o‘zgargan?
4. Pul tizimining tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
5. Pul birligi deb nimaga aytiladi?
6. Baholar masshtabi nima sababdan o‘z iqtisodiy mohiyatini yo‘qotgan?
7. To‘lov kuchiga ega bo‘lgan pul belgilariga nimalar kiradi?

5-mavzu: INFLYASIYA VA UNGA QARSHI KURASHISH YO‘LLARI.

§5.1.Inflyasiyaning mohiyati va uning kelib chiqish sabablari

Inflyasiya (lotincha inflatio - shishish, bo‘rtish, taranglashish) – ma’lum davr mobaynida mamlakatda baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining barqaror o‘sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishidir.

Deflyasiya – bu inflyasiyaga teskari bo‘lgan jarayon bo‘lib, u pulning xarid qobiliyatini ortishida o‘z aksini topadi.

Dezinflyasiya – bu inflyasiya sur’atlarining pasayishidir.

Inflyasiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur’ati qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotga xavfli ta’siri shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa, bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyasiyaning iqtisodiyotga ta’siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog’liq.

Inflyasiya sharoitida quyidagilar ro‘y beradi:

- muomalada keragidan ortiqcha pul paydo bo‘ladi;
- tovarlar bahosi va xizmatlar haqi to‘xtovsiz o‘sib boradi;
- pulning qadr – qiymati va xarid qobiliyati pasayib boradi;
- pul qadrsizlanadi, obro‘sizlanadi, «kasallanadi».

“Inflyasiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanildi. Inflyasiya atamasi muomaladagi qog’oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko‘payib ketishi holatini izohlagan. Ammo inflyasiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi.

Inflyasiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining buzilishi, makroiqtisodiy nomutanosibliklar natijasidir. Baholarning o‘sishidan tashqari inflyasiya yana quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- valyuta kurslarining o‘zgarishi;

- kredit berish shartlarining qimmatlashuvi va muddatlarining qisqarishi;
- kundalik hayotiy ehtiyoj mollaridan iborat iste’mol savati bahosining o‘sishi.
- Inflyasiyani aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:
- YaIM deflyatori;
- iste’mol narxlar indeksi;
- ulgurji narxlar indeksi.

Inflyasiyani miqdoran o‘lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul inflyasiya sharoitida narxlarning o‘rtacha darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyasiya darajasiga bo‘lish kifoya.

Misol uchun, yillik inflyasiya darajasi 7 % ga teng bo‘lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya’ni,, (70:7 = 10).

Inflyasiyani quyidagi sabablar keltirib chiqaradi:

1. Davlat o‘z xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan qoplay olmay qolgan sharoitda, muomalaga qo‘shimcha pul chiqarish hisobidan qoplaydi. Natijada muomalada tovar va xizmatlar bilan ta’minlanmagan pul paydo bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida pulning qadrsizlanishiga olib keladi.
2. Ishlab chiqarishning qisqarishi. Ishlab chiqarish pasayganda muomaladagi pul kamaymaydi, tovarlar miqdori esa kamayadi, natijada narx oshadi, pul qadri pasayadi.
3. Mamlakatda chetdan keltirilgan (import) tovarlar narxining ko‘tarilishi. Bu o‘z navbatida mamlakatda ishlab chiqarilgan o‘xshash va o‘rinbosar tovarlar narxini oshiradi.
4. Kreditning haddan tashqari rivojlanib ketishi. Moddiy ne’matlar yaratish bilan bog’liq bo‘lmagan sohalarga berilgan kreditlarning tez sur’atlar bilan o‘sishi muomaladagi pul massasining ko‘payishiga olib keladi.
5. Pulga nisbatan xalq ishonchining yo‘qolishi, bozorda talabga javob

bermaydigan tovarlarning ko‘payib ketishi, mamlakat to‘lov balansi holati va boshqalar.

Keynschilar inflyasiyaning sababi to‘liq bandlik sharoitida yalpi talabning o‘sishidan iborat deb bilishadi. Shu sababli ular iqtisodiy inqiroz sharoitida qo‘shimcha pul emissiyasi hisobiga yalpi talabni ko‘paytirish inflyasiyaga olib kelmaydi deb hisoblashadi.

Neoklassik yondoshuvga binoan inflyasiyaning sababi ishlab chiqarish xarajatlarining ko‘payishidan iborat.

Demak keynschilar inflyasiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondoshishadi.

§5.2.Inflyasiya turlari

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablariga ko`ra uning ikki toifasini ko`rsatish mumkin**:**

- **TALAB INFLYATSYASI**
- **TAKLIF (**Ishlab chiqarish bilan bog`liq) **INFLYATSIYA**

Talab inflyasiyasi - bu yalpi talabning yalpi taklifga nisbatan yuqori sur’atlarda o‘sishi tufayli narxlarning oshishidir.

Talab inflyasiyaning yuzaga kelish sabablari quyidagilardan iborat:

a) harbiy xarajatlarning o‘sishi va iqtisodiyotning militarlashuvi.

Harbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog’liq bo‘lgan jarayonlar muomala uchun keragidan ortiqcha pul chiqarishning omili hisoblanadi;

b) davlat qarzlarining o‘sishi va byudjet taqchilligining mavjudligi.

Byudjet taqchilligi, odatda, zayomlar chiqarish yoki banknotalarni emissiya qilish yo‘li bilan qoplanadi. Bu, o‘z navbatida, qo‘shimcha muomala vositalari bo‘lishiga, qo‘shimcha talab yuzaga kelishiga olib keladi. O‘zbekistonda byudjet taqchilligi yuqoridagidan tashqari, 1996 yildan boshlab davlat qisqa muddatli majburiyatlarini (DQMO) sotish orqali ham qoplanmoqda;

v) xalq xo‘jaligiga ortiqcha kreditlar berish natijasida muomalada kredit bilan

bog’liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni oshiradi.

g) chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutasining qadri oshadi;

d) xalq xo‘jaligining yetakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investisiyalash ham aylanmaga qo‘shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishga olib keladi.

Shunday qilib, talab inflyasiyasi umumiy talabning o‘sishi natijasida baholar o‘sishi bilan namoyon bo‘ladi.

Ishlab chiqarish bilan bog’liq (taklif) inflyasiya

Taklif inflyasiyasi – ishlab chiqarish xarajatlari oshishi hisobiga yalpi taklifning qisqarishi va narxlarning oshishidir.

Bu inflyasiyaning sabablari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

a) har xil jarayonlar va tarkibiy o‘zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman, xalq xo‘jaligi bo‘yicha ishlab chiqarish hajmi, binobarin, tovarlar bo‘yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarning foyda hajmi qisqaradi.

b) har xil yangi xizmat turlari paydo bo‘ladi, kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug’iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo‘lgan baho oshib boradi.

v) aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqining oshishi, tovarlar bahosining oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k. Bu zanjir uzluksiz davom qilish mumkin.

Narxlarning o‘sish sur’atlariga ko‘ra inflyasiyaning quyidagi turlari farqlanadi:

- **me’yordagi (yoki sudraluvchi) inflyasiya** – bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 10% gacha o‘sadi;
- **o‘rmalovchi inflyasiya** - bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 10-

100% ga o‘sadi;

- **yuqori inflyasiya** - bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 100-1000% ga o‘sadi;
- **giperinflyasiya** - bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 1000% dan yuqori o‘sadi;

Namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra inflyasiya 2 xil bo‘ladi:

- **ochiq inflyasiya** – ushbu inflyasiya narxlarning o‘sishida namoyon bo‘ladi;
- **yashirin inflyasiya** – ushbu inflyasiya tovarlarning defisitida, kamomatida namoyon bo‘ladi;

Shuningdek kutilgan va kutilmagan inflyasiyalarni ham bir-biridan farqlash kerak:

- **kutilgan inflyasiya** – istiqbolli rajalarni tuzishda inobatga olingan inflyasiya sur’atlari. Inflyasiyaning bu turiga aholi oldindan tayyorgarlik ko‘radi;
- **kutilmagan inflyasiya** – bu narxlarning o‘sish sur’atlarini kutilgan inflyasiya darajasidan yuqori bo‘lishidir.

Rivojlangan mamlakatlarda inflyasiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerika mamlakatlari - Argentina, Braziliya, Peru kabilar kiradi. Bu davlatlarda surunkali davlat byudjeti taqchilligi, iqtisodiy muvozanatning yo‘qligi asosiy va aylanma mablag’lar qiymatining doimo indeksasiya qilinishi, milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi.

Argentina, Chili kabi mamlakatlarda inflyasiya pul qadrini yemirib tashlashi natijasida biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur bo‘lgan.

1983 yilning iyunigacha, ya’ni, muomalada eski peso bo‘lganda, Argentinada bir juft tufli yetti million peso, yengil mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak bo‘lgan.

Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tug'dirgan. Bir necha marta o'tkazilgan denominasiyalar pul qadrsizlanishini to'xtatishga asos bo'la olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bo'lgan inflyasiya darajasini baholar indeksidan ham ko'rish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indekslari bir necha sonlardan iborat bo'lgan. Masalan, Chilida 1971-1984 yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu ko'rsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganini, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. Yuqoridagi jadval ma'lumotlari ko'rsatib turibdiki, 1990 yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500%, Peruda - 8291,5%, Braziliyada - 2359,9% ga oshgan.

Ikkinchi guruh mamlakatlar – Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriya kabi mamlakatlarda ham iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar - taqchillikni moliyalashtirish, xalq xo'jaligiga ko'p kreditlar ajratish inflyasiyaning mavjud bo'lishini ta'minlamoqda. Bu mamlakatlarda inflyasiya shiddatli xarakterga ega bo'lib, baholarning yillik o'sishi 30-40% atrofida, ba'zida undan yuqori bo'ladi. Inflyasiya sur'atiga qarab jamg'armalar, to'lovlar bo'yicha indeksasiya o'tkazib boriladi, ishsizlik oshib boradi.

Uchinchi guruhga Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filippin kabi mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo'lib, eksportdan valyuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflyasiya sur'ati 5-20% atrofida va qisman indeksasiya o'tkazilib turiladi.

To'rtinchi guruh davlatlar – Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Bahrayn, Arabistonda – iqtisodiy muvozanatning mavjudligi inflyasiya sur'atlarining sustligini ko'rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflyasiya 2-6%ni tashkil qiladi va buni sudraluvchi inflyasiya deb atash mumkin.

Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib boriladi. Ishsizlik boshqa mamlakatlarga nisbatan kam, iqtisodiyoti rivojlangan bozor sharoitida boshqariladi. Eksport hajmi va chet el valyutasi tushumining yuqoriligi, inflyasiyaning oldini olishda muhim ahamiyatga ega omil

hisoblanadi.

§5.3.Inflyasiyaning oqibatlari, uning aholi turmush darajasiga, iqtisodiyotga va bank tizimiga ta’siri

Inflyasiya iqtisodiyotni izdan chiqaradi va turli salbiy oqibatlarga olib keladi.

Inflyasiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi:

– ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi va baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollariga to‘g’anoq bo‘ladi.

– kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o‘tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko‘ra, savdo sohasidagi kapital tezroq va ko‘proq foyda keltiradi;

– baholarning o‘zgarib turishi olibsotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo‘lganda sotish jarayoni, tovar zahiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;

– kredit berish jarayonlari cheklangan bo‘ladi. Qarz oluvchilar ko‘payadiyu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin;

– davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

Inflyasiya kishilarda qo‘rquv va sarosima uyg’otadi. Ishlab chiqarishga pul sarflash xatarli ishga aylanadi, negaki sarflangan pul egasiga qaytib kelgunicha o‘z qadrini yo‘qotib qo‘yadi.

Inflyasiya natijasida pul jamg’armalari keskin qadrsizlanadi, pulga tenglashtirilgan qiymatli qog’ozlar – sug’urta polislari, aksiyalar, obligasiyalar, cheklar, sertifikatlar va boshqalarning real qiymati ham pasayib ketadi.

Qat’iy daromadga, ya’ni, pensiya, stipendiya, nafaqa va belgilangan ish xaqiga yashovchilar turmushi yomonlashadi, hatto ular qashshoqlashib boradi. Narx osha borgan holda pul daromadlarining oshmasligi yoki narxga nisbatan sekinroq oshib borishi, tovarlarni oldingidan ozroq iste’mol etilishiga olib keladi.

Savdo-sotiq ham izdan chiqadi, sababi turli hududlarda baholarning turlicha bo‘lishi tovarlar normal harakatini buzadi. Ularning bozordan bozorga ko‘chib yurishiga olib keladi. Olib sotarlikka keng yo‘l ochiladi. Baholarning o‘sib borishi tufayli tovarlarni ko‘plab sotib olib, saqlab, so‘ng qimmatga sotish avj oladi.

Pul egalari qadrsizlanayotgan puldan qutilish maqsadida o‘zlariga kerak bo‘lgan va kerak bo‘lmagan, to‘g’ri kelgan tovarlarni sotib ola boshlaydilar. **Tovarlar taqchilligi** paydo bo‘ladi. Pulga o‘z qadrini yo‘qotmaydigan mol-mulk (yer, uy, inshootlar), kelajakda yaxshi mulk bo‘lib qoladigan osoriatiqa(antikvar)lar va noyob buyumlar (qadimiy san’at asarlari, kitoblar, qo‘lyozmalar), nodir metallar va qimmatbaho toshlar, shuningdek, barqaror valyutalar (AQSh dollari, YeVRO va boshqalarni) sotib olish ommaviy tus oladi.

Inflyasiya bank tizimini ham chetlab o‘tmaydi. Bank imkoniyatlari qadrsizlanadi. Uzoq muddatli qarz berishga barham beriladi, chunki qadrli pullarda berilgan kreditlar ma’lum muddatlardan so‘ng qadrsizlangan pullarda qaytariladi. Bank krediti uchun to‘lanadigan foizlar o‘sib boradi. Aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchi yo‘qoladi va bankka o‘z jamg’armalarini omonatlar sifatida qo‘yish deyarli to‘xtaydi. Xo‘jaliklar o‘rtasidagi hisob - kitoblar ham ma’lum darajada chigallashadi.

II BOB. KREDIT VA KREDIT MUNOSABATLARINIG NAZARIY-XUQUQIY ASOSLARI

6-mavzu.KREDITNING ZARURLIGI, MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

§6.1. Kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni

Ma’lumki, kishilik jamiyatining dastlabki bosqichi ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilishi natijasida jamiyat a’zolari boy va kambag’al oilalarga ajraldi. Boy oilalar qo‘lida jamiyatdagi moddiy boyliklar to‘planib qoldi, kambag’allar esa ana shu boyliklardan mahrum bo‘ldilar. Natijada moddiy boyliklar va pul mablag’lari zodagonlar, katta yer egalari, savdogarlar, sarroflar qo‘lida va cherkovlarda jamlana borgan. Yersiz dehqonlar, mayda hunarmandlar va boshqa quyi tabaqaga mansub kishilar esa kun ko‘rish uchun ulardan ma’lum haq to‘lash evaziga yer va ishlab chiqarish jihozlarini ijaraga, turli mahsulotlar va pul mablag’larini qarzga olishga majbur bo‘lganlar. Ana shunday qilib, kreditning eng qadimiy shakli **sudxo‘rlik krediti** paydo bo‘lgan.

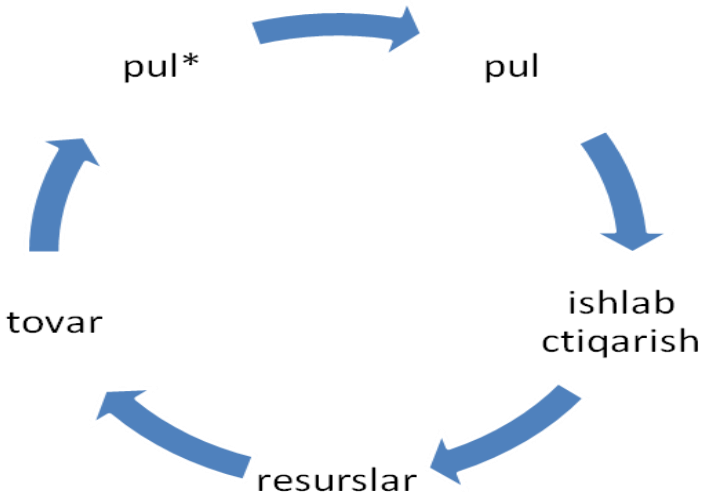
«Kredit» lotincha so‘z bo‘lib, «qarz» ma’nosini bildiradi. Kredit qadimiy tushuncha sifatida tovar, pul, bozor, baho va boshqa atamalar bilan bir davrda paydo bo‘lgan va ularning doimiy hamrohidir.

Kredit kishilik jamiyatining quldorlik, feodalizm va kapitalizm davrlarida rivojlandi hamda takomillashib bordi. Uning yangidan-yangi turlari va shakllari paydo bo‘ldi. Kredit jamiyatning barcha sohalariga kirib bordi. Kredit jamiyat takror ishlab chiqarish jarayonida beqiyos o‘ringa ega bo‘lib, pul – tovar munosabatlarining ajralmas qismiga aylandi.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi kredit munosabatlarining iqtisodiy asosidir.

Fondlarni doiraviy aylanishida tovar ishlab chiqarish vaqti bilan uni sotish vaqtining o‘zaro mos kelmay qolishi natijasida qo‘shimcha mablag’larga ehtiyoj tug’iladi. Ayrim hollarda esa mablag’lar bekor turib qoladi. Bir tomondan mablag’larning yetishmasligi, boshqa tomondan esa ularning bekor turib qolishi

o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bu ziddiyatni kredit munosabatlari bartaraf etadi.

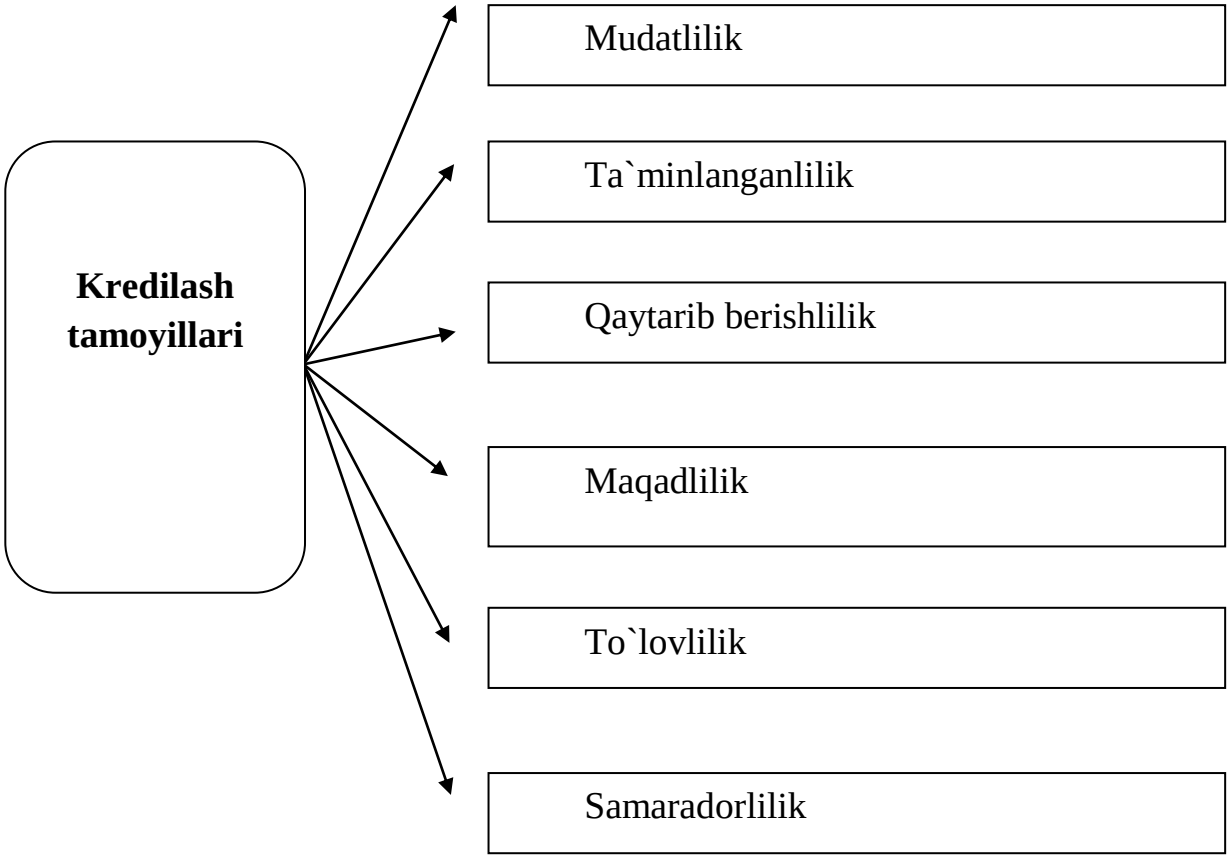
11-Chizma. Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi

Kredit – by vaqtincha **b o‘ sh turgan pul turgan pul mablag`lari bo‘ sh turgan pul mablag‘ lari yoki tovarlarni** ma’lum muddatga, haq to‘ lashlik sharti bilan, qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kilib chiqadigan iqtisodiy munosabatlar

Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklar, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste’molchilar mablag’lari yetarli bo‘lmagan hollarda to‘lovni kechiktirib nasiyaga tovarlar sotib olish va boshqa har xil to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Kredit vositasida jamiyatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uzluksizligiga erishiladi.

§6.2. Kreditlash tamoyillari

Kredit munosabatlari quyidagi tamoyillar (prinsiplar) ga rioya etgan holda amalga oshiriladi.

Chizma-12. Kredilash tamoyillari

1.Kreditning qaytarib berishlik tamoyiliga asosan kreditga berilgan mablag'lar belgilangan muddatda qaytarib berilishi lozim, ya'ni, kredit «yeb ketarga» berilmaydi. Berilgan kreditni qaytarmaslik yoki undan kechib yuborish bozor iqtisodiyoti qonunlariga ziddir.

"Yaxshilaringiz qarzni yaxshi ado etuvchi kishilardir".
Muhammad payg'ambar alayhis-salom qissasi.
Hadislar[15]

2. Kreditning muddatlilik tamoyiliga koʻra kredit ma'lum muddatga beriladi. Bu muddat kredit shartnomasida belgilab qoʻyiladi. Agar qarz oluvchi kreditni oʻz muddatida qaytarmasa, qarz beruvchi tomonidan iqtisodiy jazo

[15] Muhammad payg'ambar alayxis salom qissasi. Hadislar. Toshkynt: Kamalak, 1991.

choralari ko‘rilishi, ya’ni, jarimalar solinishi, kredit foizining oshirilishi, kredit muddatini qisqartirilishi mumkin. Bu choralar ham yordam bermasa qarz beruvchi kreditni xo‘jalik sudi orqali undirib olishi mumkin.

“Qarzni o‘z vaqtida bermasdan cho‘zib yurish zulmdir”.

Muhammad payg’ambar alayhis-salom qissasi.

Hadislar[16]

3. Kreditning ta’minlanganlik tamoyili olingan kredit summasini qaytarib berilishini kafolatlaydi. Hozirda kreditlarni ta’minlanishi quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

- qarz oluvchining mol-mulkini garovga olish orqali;
- kredit summasini sug’urta kompaniyalari tomonidan sug’urtalash yo‘li bilan;
- uchinchi shaxslar tomonidan ishonch xatlari yoki kafolatnomalar berish orqali.

Ta’minlanmagan kredit berilishi uni qaytarilmasligi asosidir.

“Kafil bo‘lguncha, kafting bilan cho‘g’ ushla”.

(O‘zbek xalq maqoli)

4.Kreditning to‘lovlilik tamoyili olingan kreditdan foydalanganlik uchun haq to‘lanishini bildiradi. Odatda kredit uchun to‘lanadigan haq «foiz», «ssuda foizi» yoki «bank foizi» deyiladi. Ssuda foizi tom ma’noda kreditning bahosidir. Ayrim hollarda foizsiz ya’ni, imtiyozli kreditlar ham berilishi mumkin.

Janobi Rasulullоh qarzdordan haqini so‘rab gapirgan odam to‘g’risida bunday deganlar: “ Haqd*[17] *or odamning gapirishga haqqi bor”.

Muhammad payg’ambar alayhis-salom qissasi.

Hadislar[18]

[16] Muhammad payg’ambar alayxis salom qissasi. Hadislar. Toshkynt: Kamalak, 1991.
[17] O’zbek xalq maqollari.Toshkent:Sharq, 2005 yil.
[18]Muhammad payg’ambar alayxis salom qissasi. Hadislar. Toshkynt: Kamalak, 1991.

5. Kreditning maqsadlilik tamoyili qarz oluvchi tomonidan olingan kredit aniq bir maqsadga sarflanishi lozimligini bildiradi. Qarz beruvchi berilgan kreditni shartnomada koʻrsatilgan maqsadda sarflanishi ustidan nazorat oʻrnatadi. Agar kredit boshqa maqsadlarga sarflanayotgani ma'lum boʻlib qolsa, kredit berish toʻxtatiladi va berilgan kreditni muddatidan avval undirib olish choralari koʻriladi.

"Qarzdor qarzini uzar, xotin yonida qolar".

(Oʻzbek xalq maqoli)[19]

6. Kreditning samaradorligi tamoyili kreditdan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Bu tamoyil nafaqat kreditning qaytarilishi va foiz summasining toʻlanishi, balki undan tashqari shu kredit yordamida qarz oluvchi qancha daromad olishi, foyda koʻrishini ham belgilaydi. U yoki bu loyiha boʻyicha kredit berishdan avval, beriladigan kredit samaradorligini aniqlash va boshqa loyihalar bilan taqqoslab koʻrish lozim. Kaysi loyiha samaraliroq boʻlsa, ana shu loyihaga kredit berish maqsadga muvofiq boʻladi. Samaradorlik tamoyili va unga rioya qilish kreditni boshqa tamoyillarini bajarilishi uchun asos hisoblanadi.

"Qarz tovush chiqarmasa ham, uxlagani qoʻymas".

(Oʻzbek xalq maqoli)[20]

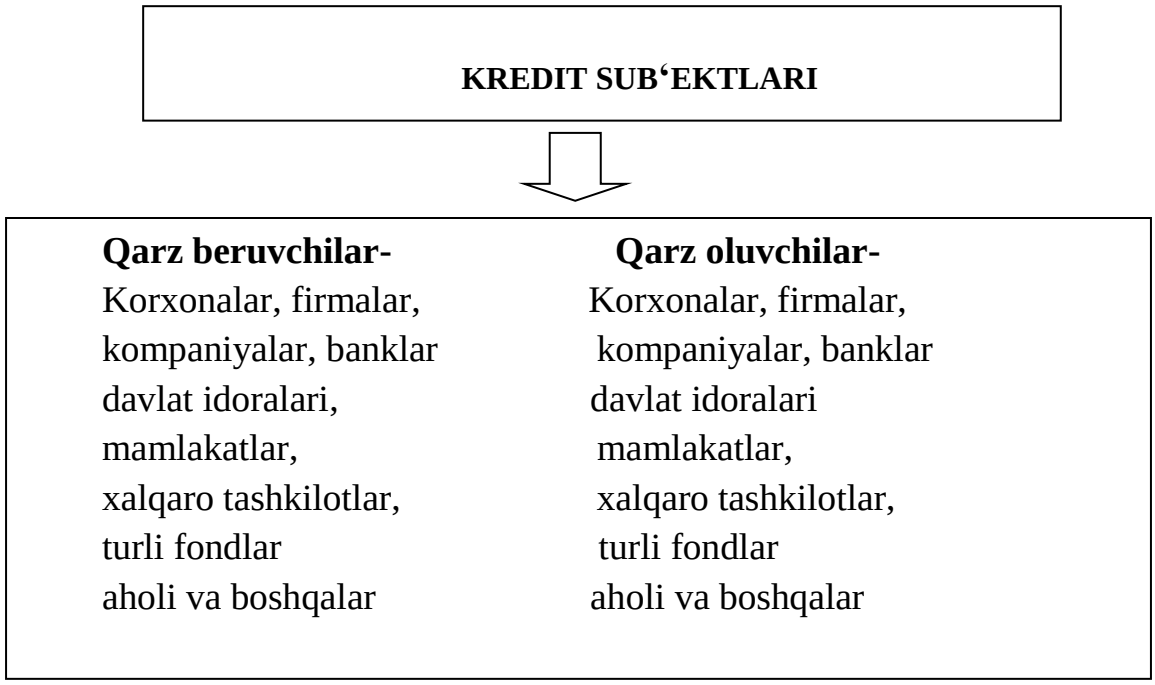
§6.3. Kredit sub`yektlari va ob`yektlari, resurslari va manbalari

Kredit munosabatlarida 2 tomon, ya'ni, qarz beruvchi (Kreditor) va qarz oluvchi ishtirok etadi. Ularni kredit **subʻyektlari** deyiladi. Kredit sub`yektlari tarkibiga korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, banklar, davlatlar, xalqaro tashkilotlar, turli fondlar va aholining turli toifalari kiradi.

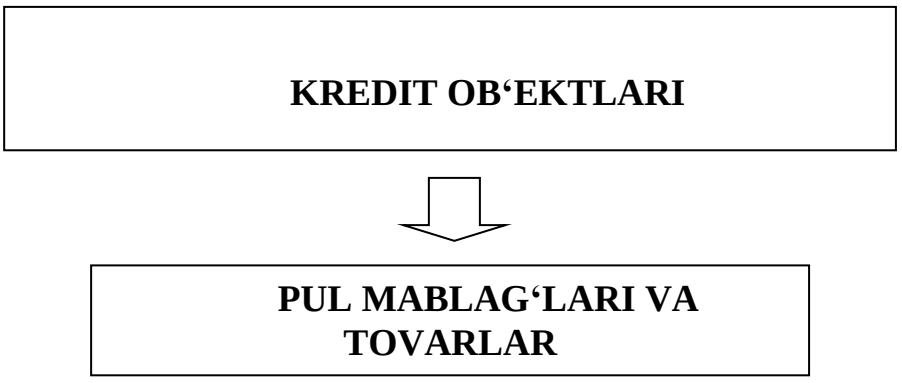
Kredit 2 shaklda, ya'ni, pul mablag'lari yoki tovarlar shaklida beriladi. Ularni kredit **obʻyektlari** deyiladi. Kredit ob`yektlari har qanday pul mablag'lari va

[19] O'zbek xalq maqollari.Toshkent:Sharq, 2005 yil.
[20] O'zbek xalq maqollari.Toshkent:Sharq, 2005 yil.

tovarlar emas, balki vaqtincha bo‘sh turgan, berilishi mumkin bo‘lgan pul mablag’lari va tovarlardir.

Chizma 13- Kredit sub‘ektlari

14-Chizma.Kredit ob‘ektlari

Kreditga zarurat tug’ilganda, quyidagi bo‘sh pul mablag’laridan **kredit resurslari** sifatida foydalanish mumkin:

1. Asosiy fondlarni tiklash va kapital ta’mirlash uchun ajratiladigan amortizasiya fondlari sifatidagi pul mablag’lari;
2. Tovarlarni sotish va zaruriy ishlab chiqarish resurslarini sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli vujudga kelgan bo‘sh pul mablag’lari;
3. Tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumlari bilan ish haqini to‘lash

vaqtlari orasida vaqtincha bo‘sh turib qolgan pul mablag’lari;

4. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig’iladigan va kapitallashtirish uchun mo‘ljallangan qo‘shimcha mablag’lar;

Kredit quyidagi vazifalarni bajaradi:

1.Kreditning **eng muhim vazifasi** ijtimoiy ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlashdan iboratdir. Takror ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish vaqti, ana shu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan resurslarni sotib olish va mehnatga haq to‘lash vaqti bilan o‘zaro mos kelmaydi. Ana shu sababli ishlab chiqaruvchilarda ayrim hollarda pul mablag’lari yetishmaydi, boshqa hollarda esa pul mablag’lari bo‘la turib, unga ehtiyoj bo‘lmaydi, ya’ni, pul bo‘sh turib qoladi.

Aksariyat korxonalar ishlab chiqarish resurslarini sotib olish uchun o‘z mablag’lari yetarli bo‘lmagan hollarda zarur bo‘lgan pul mablag’lari va tovarlarni kreditga olishlari mumkin.

2. Kredit vositasida muomalaga pulga tenglashtirilgan to‘lov vositalari bo‘lgan veksel, chek, sertifikat, kredit kartochkalari va boshqalar chiqariladi. Bu vositalar yordamida naqd pulli operasiyalarni naqd pulsiz hisob-kitoblar bilan almashtiriladi. Natijada to‘lovlar tezlashadi, muomala xarajatlari tejaladi.

3. Kredit orqali pul mablag’lari turli tarmoqlar va sohalar o‘rtasida qayta taqsimlanadi. Ma’lumki kreditdan foydalanganlik uchun haq to‘lanadi, ya’ni, kredit sotib olinadi. Qaysi ishlab chiqaruvchiga pul mablag’lari zarur bo‘lsa, uni sotib oladi va undan foydalanadi. Shunday qilib, pul mablag’lari va ishlab chiqarish resurslarining turli tarmoqlar o‘rtasida erkin ko‘chib yurishi ta’minlanadi.

4. Kredit vositasida jamiyatdagi bo‘sh pul mablag’lari jamg’arib boriladi va harakatdagi kapitalga aylantiriladi ya’ni, u yoki bu sohani rivojlantirishga, ishlab chiqarishni kengaytirishga sarflanadi.

5. Kredit vositasida jamiyatda iqtisodiy o‘sish va ishlab chiqarishni rag’batlantirish imkoniyati tug’iladi. Sababi, qarz oluvchi nafaqat olgan kreditini qaytarish va kredit foizini to‘lash uchun ishlaydi, balki o‘zi ham daromad olishni

ko‘zlaydi. Buning uchun esa o‘z faoliyatida yuqori samaradorlikka erishishga harakat qiladi.

§6.4. Kredit shakllari va ularning xususiyatlari

Kredit munosabatlarining sube’ktlari va ob‘yektlariga, foiz stavkasi va harakat doirasiga qarab kreditning quyidagi mustaqil shakllari amaliyotda qo‘llanilishi mumkin:

1.Tijorat krediti:

1.1.Tovar krediti

1.2.Lizing krediti

2.Bank krediti

2.1.Ipoteka krediti

3.Iste’mol krediti.

4.Mikrokredit

5.Davlat krediti

6.Xalqaro kredit

7.Lombard krediti

8.Sudxo‘rlik krediti

Tijorat krediti kredit munosabatlarining ilk shakllaridan biri bo‘lib, veksel muomalasini keltirib chiqargan va naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishiga yordam bergan. Tijorat krediti faqat tovar shaklida beriladi.

Tijorat kreditida qarz beruvchi sifatida mol yetkazib beruvchi yoki xizmat ko‘rsatuvchi korxona, qarz oluvchi sifatida esa mol sotib oluvchi yoki xizmatdan foydalanuvchi korxona ishtirok etadi.

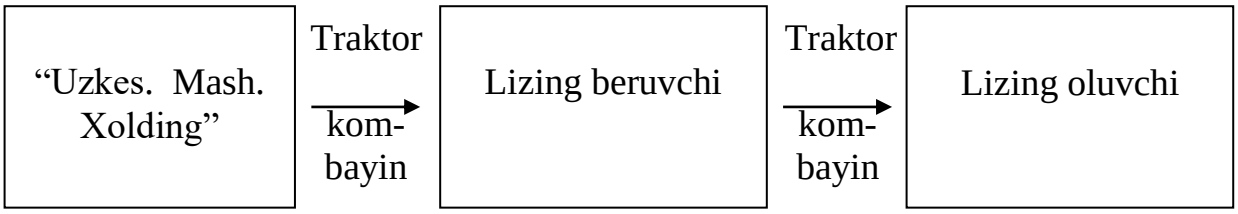
Tijorat krediti korxonalar o‘rtasida tovar va xizmatlarning to‘lov muddatini kechiktirish orqali sotilishida namoyon bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, tovarlar va xizmatlar **nasiyaga** sotiladi. Tijorat kreditida foiz stavkasi ochiqchasiga belgilanmaydi, balki nasiyaga sotilgan tovarlar bahosiga qo‘shiladi. Masalan, agar tovar 10000 so‘m naqd pulga sotiladigan bo‘lsa, nasiyaga esa 10500 so‘mga

sotiladi. Bu holda kredit foizi 500 so‘m ya’ni, 5 % ni tashkil etadi.

Tijorat kreditining yana bir shakli lizingdir.

1.2.«**Lizing»** inglizcha so‘z bo‘lib, ma’nosi «ijaraga bermoq»dir. Lizing ob`yektlari bo‘lib uzoq muddat ishlatiladigan ishlab chiqarish vositalari, ya’ni, zavodlar, fabrikalar, inshootlar, transport vositalari (Kemalar, samolyotlar, avtomashinalar), traktorlar, kombaynlar, stanoklar, jihozlar va boshqa asosiy fondlar hisoblanadi. Lizingning oddiy ijaradan farqi shundaki, lizing ob‘yektining bahosi undan foydalanish vaqtida to‘langan ijara haqi hisobiga kamayib boradi. Ma’lum muddat o‘tgach, ijaraga oluvchi lizing ob‘yektini qoldiq qiymati bo‘yicha sotib olishi mumkin bo‘ladi.

Lizing operasiyalarida ijaraga beruvchi sifatida lizing kompaniyalari va firmalari hamda tijorat banklari, ijaraga oluvchi sifatida esa sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo, transport korxonalari va aholi ishtirok etadi. Lizing operasiyasini quyidagi misolda ko‘rish mumkin:

15-Chizma. Lizing operasiyasining jarayoni

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyatlari to‘g’risida”, “Lizing to‘g’risida”gi Qonuni, “Fuqarolik kodeksi” va Markaziy bankining me’yoriy hujjatlari asosida lizing amaliyotlarini amalga oshiradi.

Moliyaviy lizing - bu ijara munosabatlarining alohida turi bo‘lib, bunda bir tomon (lizing oluvchi) ning topshirig’iga binoan uchinchi tomonidan (sotuvchidan) mulk (lizing ob`yekti)ni lizing shartnomasida belgilangan shartlarda lizing oluvchiga to‘lov asosida foydalanish va egalik qilish uchun hamda keyinchalik lizing oluvchining xususiy mulkiga o‘tishi sharti bilan berish maqsadida sotib oladi.

Lizing shartnomasida ikki tomonlama kelishuv asosida, lizing - oluvchiga mulk sotib olish huquqi, shartnoma amal qilish muddati tugamasdan oldin yoki

lizing shartnomasi muddati tugaganidan so‘ng, lizing oluvchi lizing ob‘yektini qat’iy belgilangan bahoda sotib olish sharti bilan berilishi mumkin.

Lizing xizmatlari yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan moliyaviy barqaror xo‘jalik sub‘yektlariga, yakka tartibdagi tadbirkorlarga va jismoniy shaxslarga (bank Kengashining ruxsati asosida byudjet, byudjetdan tashqari fondlar, jamiyat va jamoatchilik tashkiloti hamda uyushmalarga) bank tomonidan lizing ob‘yektini sotib olish uchun sarflangan mablag’larining qaytarishlik, to‘lovlilik, muddatlilik va ta’minlanganlik sharti bilan ko‘rsatiladi.

Lizingda tomonlar kelishuvi bo‘yicha qonunchilikda belgilangan chegaralardagi amortizasiyaning jadallashtirish koeffisiyentini qo‘llashga ruxsat etiladi.

Lizing ob‘yekti nolikvid, o‘z xususiyatlari yoki bozor kon’yunkturasiga mos kelmaganligi sababli uning sotilishi qiyin bo‘ladigan taqdirda lizing shartnomalarini tuzishga va uni ijro etishga ruxsat etilmaydi.

Lizing beruvchi bo‘lib bankning o‘zi yoki uning filiallari bo‘lishi mumkin.

Lizing beruvchi – lizing oluvchi va sotuvchi lizing amaliyotining sub`yektlaridir.

Lizing beruvchi – tijorat banki lizing faoliyatini amalga oshiradi.

Lizing oluvchi - lizing shartnomasi bo‘yicha lizing ob‘yektiga egalik qilish va foydalanish uchun oladigan yuridik shaxs, yoki yakka tartibdagi tadbirkor.

Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)- yuridik shaxs, bevosita ishlab chiqaruvchi va lizing ob`yektini sotilishini amalga oshiruvchi, shuningdek sotuvchi korxona, ishlab chiqaruvchining huquqi va javobgarligi asosida o‘zi ishtirok etmagan holda lizing mulklarini sotadi.

Lizing ob‘yekti bo‘lib, yer maydonlari va boshqa tabiat ob‘yektlaridan tashqari, iste’mol qilinmaydigan va tadbirkorlik faoliyatida ishlatiladigan buyumlari chiqadi.

Shu jumladan lizing ob‘yekti bo‘lishi mumkin:

mini zavodlar va har xil turdagi xom ashyoni qayta ishlovchi sexlar;

xalq xo‘jaligi tovarlarini ishlab chiqaruvchi uskunalar;

qishloq xo‘jaligi va qurilish texnikasi;

transport va aloqa vositalari, orgtexnika;

boshqa turdagi uskunalar va ishlab chiqarishga mo‘ljallangan mulklar.

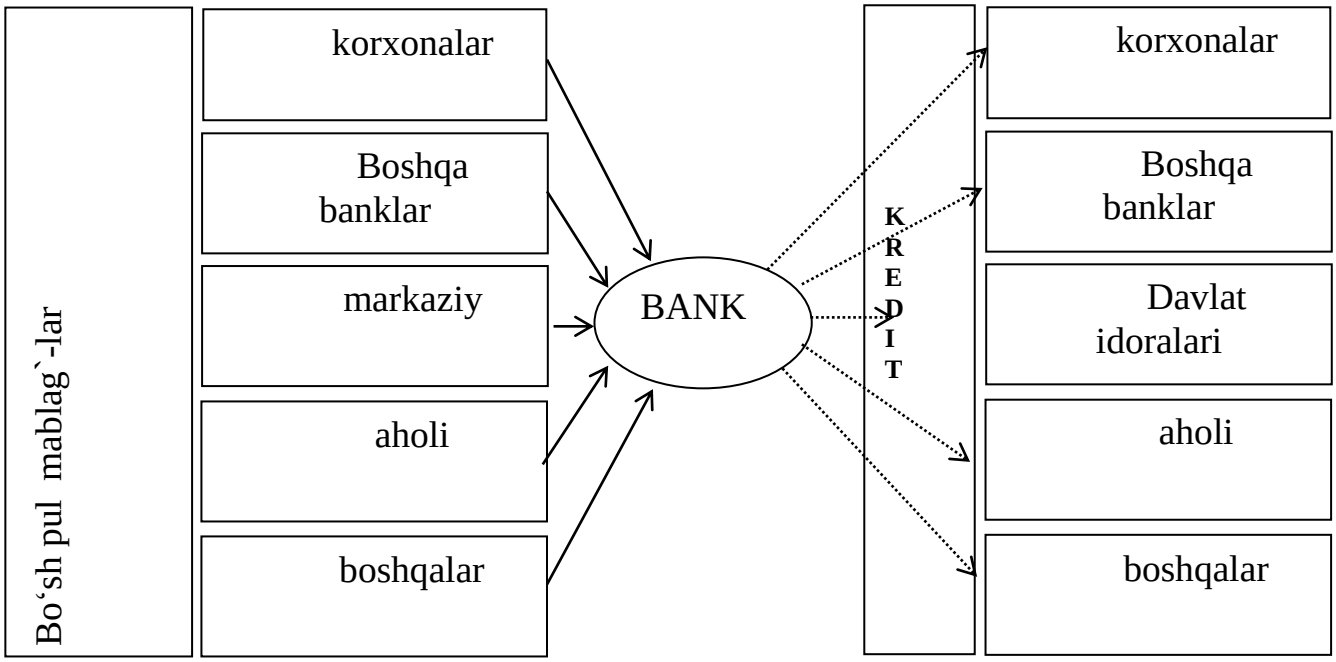
Lizingning asosiy ta’minot turi bo‘lib, lizing uchun beriladigan mulk hisoblanadi. Lizing beruvchi lizing oluvchidan lizing shartnomasi bilan bog’liq xarajatlarga sarflangan mablag’larining qaytishini kafolati sifatida, shu jumladan, garov, bank kafolati yoki uchinchi shaxs kafilligi shakllaridagi ta’minot talab qilinishi mumkin.

Kredit shakllari ichida eng keng tarqalgani bank kreditidir.

2.**Bank krediti** faqat pul shaklida beriladi va **ssuda** deyiladi. Bank kreditida qarz beruvchi sifatida bank muassasalari chiqadi. Banklar turlicha bo‘lib, ular tarkibiga markaziy, tijorat, investisiya, ipoteka, jamg’arma, xalqaro va ixtisoslashgan banklar kiradi.

Banklarning kreditga beriladigan pul mablag’lari ularning o‘z mablag’lari va jalb qilingan mablag’lardan tashkil topadi. Banklar o‘z faoliyatlarida korxonalar, tashkilotlar va aholining vaqtinchalik bo‘sh pul mablag’larini ma’lum haq to‘lash (foiz) evaziga depozitlar va omonatlar sifatida jalb qiladilar. Banklar bu mablag’larni o‘z nomlaridan kredit sifatida berishlari mumkin. Qarz oluvchilar sifatida esa turli tarmoqlar va sohalarda faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar, tashkilotlar firmalar, davlat idoralari va aholi qatnashadi.

Qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o‘rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Bank krediti bo‘yicha olinadigan daromad yoki stavka tomonlar o‘rtasida kelishiladi va bank foizi yoki ssuda foizi shaklida bo‘ladi. Biz avval ko‘rib chiqqan kredit tamoyillari va kredit turlari, asosan, bank kreditiga tegishlidir.

Bank krediti turlaridan biri **ipoteka kreditidir**. Ipoteka krediti ko‘chmas mulklar, ya’ni, yer, binolar, inshootlar va boshqalarni garovga olish yo‘li bilan uzoq muddatga beriladi. Bunday kreditlar yerlarni o‘zlashtirish, ularning meliorativ holatini yaxshilash, shuningdek ishlab chiqarish va turar-joy binolarini qurish maqsadlarida beriladi. Hozirda O‘zbekistonda ipoteka krediti O‘zbekiston Respublikasida 2006-yil 4-oktabrdan qabul qilingan “Ipotek to‘g’risida”gi Qonunga binoan berilmoqda va bunday kreditlar bilan «Ipoteka bank» va bir qator banklar shug’ullanmoqda.

3. **Iste’mol kreditida** qarz beruvchi sifatida banklar bilan bir qatorda tovar ishlab chiqaruvchi va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar, qarz oluvchi sifatida esa aholi ishtirok etadi. Iste’mol krediti tovar va pul ko‘rinishida beriladi hamda aholi ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Pul shaklidagi iste’mol krediti banklar tomonidan, tovar shaklidagisi esa savdo korxonalari tomonidan to‘lov muddatini kechiktirish orqali beriladi.

Iste’mol krediti aholiga uy-joy qurish va sotib olish, uzoq muddat foydalanadigan tovarlar, avtomobillar, mebel, audio-video texnika va shu kabilarni sotib olish, shuningdek, ta’lim olish va davolanish kabi maqsadlar uchun beriladi.

Iste’mol krediti xorijda juda keng tarqalgan bo‘lib, undan aholining barcha

qatlamlari kredit kartochkalari tizimi vositasida foydalanadi.

Jamiyatimizda 2006-yil 6-mayda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Iste’mol krediti to‘g’risida”gi Qonunga binoan barcha banklarda iste’mol krediti, 2001-yildan boshlab, shartnoma bo‘yicha pul to‘lab ta’lim olayotgan talabalar uchun «Ta’lim Kreditlari» ham joriy etildi. Ta’lim kreditlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-iyuldagi “Oliy o‘quv yurtlarida to‘lov-kontrakt asosida o‘qish uchun ta’lim kreditlari berish” to‘g’risidagi 318 sonli qarori va unga ilova “Oliy o‘quv yurtlarida to‘lov kontrakt asosida o‘qish uchun ta’lim kreditlarini berish to‘g’risida”gi Nizomiga asosan beriladi.

Ta’lim kreditlari tijorat banklari filiallari tomonidan oliy ta’lim muassasalarining kunduzgi bo‘limlariga to‘lov-kontrakt asosida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi bo‘lgan talabalarning o‘qishi uchun talabalarning o‘zlariga, ularning ota-onalariga yoki vasiylariga berilishi mumkin.

Ta’lim kreditlari, oliy ta’lim muassasalarida o‘qish davri hisobga olgan holda, bakalavriatga o‘qishga qabul qilingan talabalarga 10 yilgacha, magistraturaga o‘qishga qabul qilingan talabalarga 5 yilgacha bo‘lgan muddatga beriladi. Muddatli harbiy xizmatni o‘tash davri bu muddatga kirmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-iyuldagi 318-sonli qaroriga muvofiq bank filiallari tomonidan berilgan ta’lim kreditlari bo‘yicha quyidagi % stavkalari belgilanadi:

-chin yetimlarga, “Mehribonlik uylari”da tarbiyalanganlarga hamda bolalikdan I va II guruh nogironlariga 0 % stavkasi (foizsiz kredit);

-talabalarning qolgan toifalariga - O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi qayta moliyalash stavkasidan yuqori bo‘lmagan o‘zgaruvchan foiz stavkalari.

Kam ta’minlangan oilalardan bo‘lgan talabalar uchun kredit bo‘yicha qo‘shilgan foizlarning 50 foizi mehnat, aholini ish bilan ta’minlash va ijtimoiy muhofaza qilish tuman bo‘limlari tomonidan ish bilan ta’minlashga ko‘maklashish davlat jamg’armasi mablag’laridan to‘lanadi.

Ta’lim kreditlari bo‘yicha % stavkasi va bank filiallari tomonidan

qo‘shiladigan foizlar uchun to‘lovlar miqdori Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi o‘zgarishiga qarab o‘zgarishi mumkin, bu kredit shartnomasida qayd etilishi kerak.

Bankka ta’lim kreditini olish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

1. Ta’lim krediti olish to‘g’risida ariza.

Talaba va oliy ta’lim muassasasi o‘rtasidagi to‘lov-kontrakt asosida o‘qish haqida belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan shartnoma (kontrakt). Kontraktda o‘qishning belgilangan muddati va bir yil uchun to‘lov miqdori ko‘rsatilgan bo‘lishi lozim. O‘qish uchun to‘lov miqdori keyingi yillarda o‘zgargan hollarda kontraktlarga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi. Bu haqda oliy ta’lim muassasasi o‘n kun muddatda bankka yozma ravishda ma’lum qiladi, so‘ngra qarz oluvchi, bank va oliy ta’lim muassasasi o‘rtasidagi kredit shartnomasiga zarur o‘zgartirishlar kiritiladi.

Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari yoki uy-joy mulkdorlari shirkatlari tomonidan qarz oluvchining yashash joyi to‘g’risida berilgan ma’lumotnoma.

Kreditni qaytarishining ta’minlanishi to‘g’risida hujjat:

Agar uchinchi shaxs tomonidan kafillik berilsa, avval kafilning moliyaviy ahvoli va to‘lov qobiliyati o‘rganilib chiqiladi va so‘ngra kafil bilan shartnoma tuziladi. Kafillik shartnomasi kreditning to‘liq summasini va uning foizlarini o‘zida jamlab olishi lozim. Agar kafillik beruvchi yuridik shaxs bo‘lsa, unda kafillik shartnomasida:

- kafilning bank hisob raqami ahvoli to‘g’risida ma’lumot;
- kafilning boshqa bankdagi hamma bank hisob raqamlari hamda undagi qoldiqlari bilan birga ko‘rsatilgan ma’lumotnoma;
- kafilning bank oldida ssuda bo‘yicha va boshqa qarzlari yo‘qligi to‘g’risidagi ko‘rsatma;
- kafilda kartoteka №2 yo‘qligi to‘g’risidagi ma’lumotnomalar ilova qilinadi.

Agar kafillik beruvchi jismoniy shaxs bo‘lsa, albatta uning ish joyidan ish haqining hajmi va boshqa to‘lovlar haqida ma’lumot hamda pasporti bo‘lishi

kerak.

Sug’urta kompaniyasining qarz oluvchining kreditni qaytara olmasligi xavfi sug’urta qilinganligi to‘g’risidagi sug’urta polisi. Bunda sug’urta mukofoti summasi nafaqat kredit summasini qoplashi kerak, balki uning foizlarini ham. Sug’urta polisida bank sug’urta mukofotini oluvchi ekanligi aniq ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak. Shuningdek, sug’urta polisi bo‘yicha sug’urta to‘lovi to‘langanligi to‘g’risidagi isbotlovchi ko‘rsatmani ko‘rsatishi kerak;

6. Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining kafilligi(faqat chin yetimlar va “Mehribonlik uylari” da tarbiyalanganlar, bolalikdan I va II guruh nogironlari va kam ta’minlangan oilalardan chiqqanlar uchun).

Qarz oluvchi yuqoridagi hujjatlarni bankka taqdim etish bilan ayni bir vaqtda pasportni shaxsan o‘zi ko‘rsatadi. Bank pasportdan va taqdim etilgan boshqa hujjatlardan zarur ko‘chirmalar va nusxalar olishga haqlidir.

4.Mikrokredit Mikrokredit - qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining 1000 baravari miqdoridan oshmaydigan pul mablag’idir.

Boshlang’ich (start) sarmoyasini (kapitalni) shakllantirish uchun mikrokreditlar:

- yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan tadbirkorlik sub`yektlari uchun eng kam oylik ish haqining 50 baravarigacha miqdorda;

- mikrofirmalar va dehqon xo‘jaliklari uchun (yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan) eng kam oylik ish haqining 100 baravarigacha miqdorda;

- fermer xo‘jaliklari uchun eng kam oylik ish haqining 200 baravarigacha miqdorda beriladi.

Byudjetdan tashqari jamg’arma kredit liniyasi - byudjetdan tashqari jamg’arma tomonidan kichik biznes sub`yektlarini maqsadli asosda kreditlash uchun tijorat banklariga ularning balansida uning summasini aks ettirgan holda ajratiladigan mablag’lar.

“Maxsus imtiyozli kreditlash jamg’armasi” - kichik va o‘rta tadbirkorlik sub’yektlariga imtiyozli kreditlar, shuningdek, mikrokreditlar berish maqsadida

tashkil qilingan jamg’armadir. Imtiyozli kredit berish jamg’armasi hisobidan beriladigan mikrokreditlar bo‘yicha foiz stavkalari mikrokredit berilgan kundagi Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasining 50 % dan ortiq bo‘lmagan miqdorda belgilanadi.

Byudjetdan tashqari jamg’armalar mablag’lari hisobidan kreditlash Markaziy bankning Adliya vazirligida 2006-yil 8-avgustda 1308-son bilan ro‘yxatga olingan “Tijorat banklari tomonidan kichik biznes sub`yektlariga byudjetdan tashqari jamg’armalar va Mikrokreditbank kredit liniyalari hisobidan mikrokreditlar berish tartibi to‘g’risida”gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

5.Davlat kreditining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat qarz beruvchi va qarz oluvchi sifatida ham ishtirok etishi mumkin.

Davlat qarz beruvchi sifatida moliya vazirligi, Markaziy bank yoki boshqa idoralar orqali iqtisodiyotning u yoki bu sohalarini jadal rivojlantirish maqsadida tijorat banklari va korxonalarga **markazlashtirilgan kredit resurslari** ajratadi. Bunday kreditlar, odatda, imtiyozli kreditlar bo‘lib, juda past % larda yoki foizsiz beriladi.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida neft va gaz sanoatini rivojlantirishga, oltin va nodir metallar qazib olish va qayta ishlash korxonalariga, g’alla va paxta yetishtirishga markazlashtirilgan kreditlar ajratildi. Hozirda bunday kreditlar asosan, kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ajratilmoqda.

Davlat o‘z xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan qoplay olmay qolgan taqdirda, ya’ni, byudjet kamomadini qondirish maqsadida banklar, korxonalar va aholidan qarz oladi. Davlat o‘z idoralari tomonidan davlat obligasiyalari va zayomlari, davlat xazina majburiyatlari, davlat qisqa muddatli obligasiyalari kabi qiymatli qog’ozlarni chiqarish va sotish orqali korxonalar, banklar va aholining pul mablag’larini yig’adi. Bu mablag’lar davlat qarzi va byudjet kamomadini qoplashga sarflanadi.

6. Kredit munosabatlarining xalqaro miqyosda, ya’ni, mamlakatlar o‘rtasida amalga oshirilishi **xalqaro kreditni** yuzaga keltiradi. Xalqaro kreditning o‘ziga

xos xususiyatlaridan biri shuki, qarz beruvchilar va oluvchilar boshqa-boshqa mamlakatlarda faoliyat ko‘rsatadilar. Qarz beruvchi va qarz oluvchilar sifatida davlatlar, davlat idoralari, banklar, kompaniyalar, firmalar, xalqaro va mintaqaviy moliya-kredit tashkilotlari qatnashadilar. Xalqaro kredit tovar va valyuta shaklida beriladi. Xalqaro kredit asosan, rivojlangan davlatlar, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari, yirik kompaniyalar, firmalar va banklar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga beriladi.

Hozirda O‘zbekiston iqtisodiyotida AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Isroil, Janubiy Koreya va boshqa mamlakatlar, Xalqaro valyuta fondi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporasiyasi kabi xalqaro moliya-kredit tashkilotlari tomonidan berilgan kreditlardan foydalanilmoqda. Xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlatlar hukumatlarining imtiyozli kredit liniyalari va grantlarini kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub`yektlarini moliyalashtirish maqsadlariga quyidagi hajmda jalb etilgan:

75 mln. doll. – 2011-yilda
90 mln. doll. – 2012-yilda
110 mln. doll. – 2013-yilda
130 mln. doll. – 2014-yilda
155 mln. doll. – 2015-yilda
168 mln.doll. – 2016-yilda
175 mln. doll. – 2017-yilda

7. **Lombard krediti** deganda oson va tez sotiladigan, qo‘zg’aluvchan mol-mulkni garovga olish orqali qisqa muddatga beriladigan kredit tushuniladi.

Lombard kreditini olish uchun qarz oluvchi o‘z mulkini lombard muassasasiga olib borib garovga qo‘yadi. Bunday mulklar qatoriga qimmatbaho metallar va toshlardan tayyorlangan zargarlik buyumlari, idishlar, san’at asarlari, qadimiy va noyob qimmatbaho ashyolar, audio-video apparatura, qimmatbaho qog’ozlar va boshqalar kirishi mumkin. Garovga qo‘yilgan mulk qiymati mutaxassis tomonidan baholanadi. Qimmatbaho qog’ozlar qiymati esa birja kursi

bo‘yicha aniqlanadi. beriladigan kredit summasi garovga qo‘yilgan mulk qiymatining belgilangan qismini tashkil etadi. Masalan, qimmatbaho metallar va toshlar bo‘yicha – 90 % gacha, boshqa mulklar bo‘yicha – 75 % gacha, qiymatli qog’ozlar bo‘yicha – 50 % dan 80 % gacha.

Lombard krediti 3-4 oygacha beriladi. Agar kredit oluvchi belgilangan muddatda kreditni qaytarsa, garovga qo‘yilgan mulk unga qaytarib beriladi. Agar kredit qaytarilmasa, mazkur mulk lombard mulkiga aylanadi.

Hozirda xorijiy mamlakatlarda lombard kreditidan keng foydalaniladi. Lombard muassasalari deyarli barcha shaharlarda faoliyat ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda hozirda 58 ta lomdardlar bo‘lib ular asosan Toshkent shahri va barcha viloyat markazlari hamda yirik shaharlarda faoliyat ko‘rsatmoqda. Jumladan, Samarqand shahrida “Xazina xold” va “Malaxit” lombard tashkilotlarini misol keltirish mumkin.

8. Sudxo‘rlik krediti Kreditning eng qadimiy shaklidir. Sudxo‘rlik krediti barcha mamlakatlarda keng tarqalgan. Amalda sudxo‘rlik krediti norasmiy idoralar tomonidan tegishli ruxsatnomaga ega bo‘lmagan kishilar va korxonalar tomonidan mablag’larni vaqtincha foydalanish uchun beriladi.

Sudxo‘rlik krediti uchun to‘lanadigan foiz qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o‘rtasida kelishilgan holda belgilanadi va odatda juda yuqori foizlarda beriladi. Uning darajasi oyiga 10-15 %, ayrim hollarda undan ham yuqori bo‘ladi. Milliy kredit tizimi rivojlanib borgan sari barcha toifadagi qarz oluvchilar ehtiyojlari tobora to‘laroq qondirilishi natijasida sudxo‘rlik krediti yo‘qolib boradi.

1995-yildan boshlab O‘zbekistonda maxsus nobank Kredit tashkilotlari tashkil qilinmoqda. Bozor iqtisodiga o‘tishni tezlashtirish, korxona va tashkilotlar faoliyatini rivojlantirish maqsadida maxsus moliya-kredit muassasalari – «Biznes-fond», «Madad» sug’urta kompaniyasi, Xususiylashtirish Investisiya Fondlari va boshqalar tashkil qilindi. Bu muassasalar ham o‘z navbatida ishlab chiqaruvchilarga kredit mablag’lari ajratmoqdalar.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan kredit shakllaridan tashqari iqtisodiyotda kreditning boshqa shakllari ham uchrab turadi. Masalan, kredit kooperativlari, va

o‘zaro yordam kassalari tomonidan beriladigan kreditlar.

O‘zbekistonda kichik va o‘rta biznes sub’yektlarini kreditlash va ularga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash hamda kredit bozorida o‘zaro raqobatni kuchaytirish maqsadida 2002-yilda «Kredit uyushmalari to‘g’risida»gi Qonun qabul qilindi. Kredit uyushmalari kichik tadbirkorlarning boshlang’ich davrda kreditlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston hozirda 58 ta lombardlar, 35 ta kredit tashkilotlar va 119 ta kredit uyushmalari faoliyat ko‘rsatmoqda.

Asosiy tushunchalar: sudxo‘rlik krediti, kredit sube’ktlari, kredit ob’yektlari, kredit resurslari, kreditning tamoyillari, qaytarib berishlik, muddatlilik, ta’minlanganlik, to‘lovlilik, maqsadlilik, samaradorlik, kreditlarni tasniflash

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kredit so‘zining lug’aviy ma’nosi nimani anglatadi?
2. Sudxo‘rlik kreditining paydo bo‘lish sababi nimada?
3. Kredit- qanday iqtisodiy munosabatlar yig’indisi bo‘lib hisoblanadi?
4. Kreditning mohiyati nimada?
5. Kreditning zarurati nimada?
6. Kreditning sub’yektlari kimlar?
7. Kreditning ob’yekti nima?
8. Qanday bo‘sh pul mablag’laridan kredit resurslari sifatida foydalaniladi?
9. Kreditning eng muhim vazifalari nimalardan iborat?
10. Kreditning qaysi tamoyillariga rioya etiladi?
11. Kreditning qaytarib berishlik tamoyilidan maqsad nima?
12. Kreditning muddatlilik tamoyilidan maqsad nima?
13. Kreditning ta’minlanganlik tamoyilidan maqsad nimada?
14. Kreditning to‘lovlilik tamoyilidan maqsad nima?
15. Kreditning maqsadlilik tamoyili nimaga talab qilinadi?
16. Kreditning samaradorlik tamoyili qanday iqtisodiy samara beradi?

17. Kreditlarni tasniflashning ahamiyati nimadan ibrat?
18. Kreditning berilish muddatiga qarab necha turlarga bo‘linadi?
19. Kreditlar qaytarilish muddatiga qarab qanday turlarga bo‘linadi?
20. Kreditlarni ishlab chiqarish jarayonidagi o‘rniga qarab qanday sarflanadi?

III BOB: BANKLAR VA BANK TIZIMI

7-mavzu. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI

§7.1. Banklarning paydo bo‘lishi va ularning pul-tovar munosabatlarini rivojlantirishdagi o‘rni

«Bank» so‘zi italyancha «banko» so‘zidan olingan bo‘lib, pul muomalasi va kredit munosabatlari amalga oshiriladigan «stol», «peshtaxta», «kursi» ma’nolarini bildiradi. Banklar dastlab G’arbiy Yevropaning Genuya, Florensiya va Venesiya shaharlarida o‘rta asrlarda paydo bo‘lgan.

Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabab, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovar-pul munosabatlarining mavjudligi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda ham banklarni faoliyat ko‘rsatishlarini taqozo qiladi.

Banklarni paydo bo‘lishiga asosiy sabablardan quyidagilarni ko‘rib chiqamiz:

1.Ma’lumki, qadimda kishilar ancha tarqoq, bir-birlaridan uzoqda yashaganlar. Ular turli urushlar, bosqinchilik va talonchilik natijasida ko‘p jabrlanganlar. Dastlabki banklar ana shu zamonlarda paydo bo‘lgan. Ular yirik shaharlar, aholi kecha-yu-kunduz gavjum bo‘ladigan bozorlar, karvonsaroylar, ibodatxonalar va portlarda mustahkam binolarda joylashganlar. Puldorlar o‘z pullari va boyliklarini ma’lum haq to‘lash evaziga ana shu banklarda saqlaganlar. Shunday tarzda banklarning birinchi-**pulni saqlash** operasiyalari vujudga kelgan.

2. O‘rta asrlarda yirik davlatlar juda kam, aksincha, mayda feodal davlatlar – knyazlik, graflik, xonlik, amirlik va shu kabilar juda ko‘p bo‘lgan. Har bir hukmdor taxtga o‘tirgach, birinchi navbatda o‘z nomidan tanga zarb etgan. Bu tangalar avvalgilaridan o‘zgacha bo‘lgan. Ana shu sababli savdo-sotiqda turli-tuman tangalar ishlatilgan. Ular bir-birlaridan vazni, shakli, ko‘rinishi va tarkibi jihatidan farq qilganlar. Bu tangalarning haqiqiyligi, tarkibi va qiymatini aniqlash, ularni bir-biriga taqqoslash, shuningdek, almashtirish zarurati tug’ilgan. Bu vazifalarni dastlab **sarroflar**, Keyinroq esa banklar bajara boshlaganlar. **Pul**

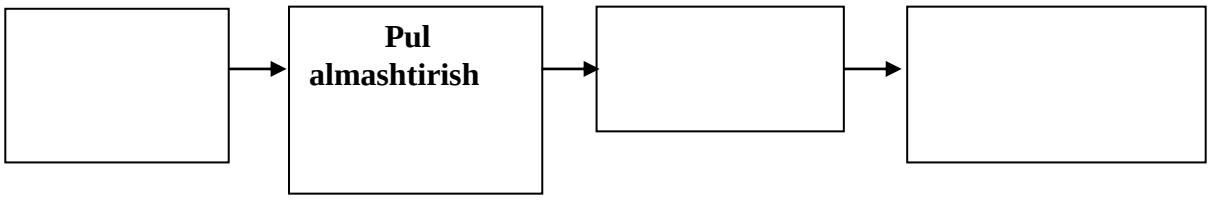
almashtirish qadimiy banklarning ikkinchi operasiyalaridir.

3. Pul saqlash va almashtirish bilan shug'ullanish natijasida banklarda katta miqdorda pul mablag'lari jamg'arila borgan. Ammo bu pullar harakatsiz yotgan. Asta-sekin bank egalari bu pullarni ma'lum haq evaziga o‘z nomlaridan qarzga bera boshlaganlar. Qarzni o‘z muddatida qaytarilishini kafolatlash uchun qarz oluvchining mol-mulki (uy-joyi, yeri, kemalari va boshqalar) garovga olingan. Ana shunday tarzda banklarning uchinchi operasiyalari, ya'ni,, **kredit operasiyalari** kelib chiqqan. Endi banklar **sudxo‘rlik** bilan ham shug'ullana boshlaganlar.

4. Ma'lumki, bank egasi tomonidan bankka pul qo‘ygan har bir kishining pul qo‘yishi va olishi hisob-kitobi «temir daftarda» olib borilgan. Shunday hollar ham bo‘lganki, bir-biri bilan savdo-sotiq yoki «oldi-berdi» qiluvchi ikki va undan ortiq kishilar bir bankda o‘z pullarini saqlaganlar. Ular har safar bankdan naqd pul olishlari, o‘zaro hisob-kitob qilgandan so‘ng, uni yana qaytarib bankka qo‘yishlari lozim bo‘lgan. Boshqacha qilib aytganda, bank egasi yerto‘ladagi sandiqlarni ochib, pulni egasiga bergan, u esa o‘z navbatida ikkinchi kishiga bergan. Ikkinchi kishi esa pulni yana bankka qo‘ygan, ya'ni, sertashvish «pulni shamollatish operasiyasi» o‘tkazilgan, xolos.

Bu ovoragarchilikdan ko‘ra, bank egasi tomonidan «Temir daftar» dagi pul beruvchining pulini ma'lum miqdorga kamaytirib, pul oluvchinikiga qo‘shib qo‘ysa bo‘ladiku! Ana shunday qilib kishilar banklar orqali **naqd pulsiz hisob-kitoblar** qila boshlaganlar.

Ko‘rib chiqqanimizdek, qadimgi banklarning dastlabki operasiyalari quyidagicha rivojlangan:

18-Chizma. Qadimgi banklarning operasiyalari

Hozirgi banklar o‘z mijozlariga bir necha yuzlab turdagi xizmatlar ko‘rsatmoqdalar. Endi ular qadimiy sarroflarning ko‘rimsiz do‘konchalari-yu, sudxo‘rlarning yarim qorong'i uylariga sira o‘xshamaydilar. Ular katta-kichik

shaharlarning eng muhtasham binolarida joylashganlar, u yerda eng zamonaviy jihozlar o‘rnatilgan bo‘lib, maxsus ma’lumotlarga ega bo‘lgan minglab mutaxassislar ishlashadi.

Banklarning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni beqiyosdir. Ularni bejiz «iqtisodiyot qon tomirlari» yoki «iqtisodiyot lokomotivlari» deb aytishmaydi.

§7.2.Dastlabki banklarning paydo bo‘lishi va ularning operasiyalari

Banklar dastlab G’arbiy Yevropaning Genuya, Florensiya va Venesiya shaharlarida o‘rta asrlarda paydo bo‘lgan.

Banklarning rivojlanish tarixi 5 ta bosqichga bo‘linadi:

I bosqich- Natural banklar tizimi, Antik davrdan to 1156-yillargacha natural banklar tizimi davrida bank tipidagi turli xildagi pul operasiyalari bilan shug’ullanuvchilar tomonidan dastlab quyidagi operasiyalar bajarilgan: Pulni almashtirish; Ssuda berish (ko‘proq natural shakilda); Omonatga pul mablag’larini jalb qilish.

Ular asosan cherkovlar (ibodatxonalar). Yunon cherkovlari (ibodatxonalari): Delf, Delos, Samos, Efis va bosh. Qadimgi Misr ehromlari, masjidlar, Samarqandda (Kattaqo‘rg’on, Yangiqo‘rg’on, Oqqo‘rg’on va bosh.) qo‘rg’onlar, atroflari baland o‘ralgan mustahkam binolarda Buxoro va Xorazm (Arklar)da pul operasiyalari bilan shug’ullanishgan.

II bosqich-Jiro banklar tizimi (1156-yildan to XIX asrning yarmigacha). Bu davr uchun xarakterli bo‘lgan bank operasiyalari: Bir hisob raqamdan ikkinchi raqamga pul o‘tkazish operasiyalari (jiro operasiyalar);

Depozit operasiyalari shakllari paydo bo‘lishi; Lombard bilan bog’liq operasiyalar.

III bosqich-Klassik bank tizimi (XVII asrning yarmidan XIX asrning birinchi yarmigacha). Emission banklar; Xususiy aksionerlik tijorat emission banklar; Davlat aksionerlik tijorat banklar; Ixtisoslashgan banklar; Savdo banklar; Ipotek banklar; Jamg’arma banklar.

Emission banklar; 1668-yili (1650 Stokgolm banki) Shvesiya Riks tijorat

banki; 1694 yili Angliya davlat aksionerlik tijorat banki; 1716 yil Fransiya “Bank de General” emission aksionerlik bank. 1718-yilda “Kirol Bank”; 1781-yil Shimoliy Amerika banki;1791 yil birinchi AQSh tijorat emission banki;1816-yili ikkinchi AQSh tijorat emission banki; 1800-yil Fransiya banki;1814-yil Niderlandiya Banki; 1817-yil Kanada “Bank of Monreal” tijorat banki.

Ixtisoslashgan banklar: Savdo banklar: 1695-yilda Shotlandiya Kirol Banki; 1706-yilda Britaniya xolos savdo kompaniyasi banki; 1754-yili Rossiyada dvoryanlar Sank-Peterburg porti savdoni banki; 1763-yil Angliyada “Baning Brothers” savdo banki; 1764-yili Peterburg va Astraxan tashqi savdo banki;1767-yili Peterburg dengiz savdosi banki; 1786-yili Rossiya Davlat Yer banki;1832-yili “Bank of Nova Scosia” Kanada tijorat banki.

Ipoteka banklar: 1770-yili Siliziyada Davlat Ipotek banki: 1778-yili Franfurt-na –Mayeneda xususiy ipoteka banki.

Jamg’arma banklar: 1776-yili Parij hisob kassasi; 1822-yili Italiya jamg’arma bank. Bu bosqichlarda quyidagi bank operasiyalari amalga oshirilgan; Depozit operasiyalari omonat (muddatli, muddatsiz va jamg’arma) paydo bo‘ldi; Emission tijorat banklar; Ixtisoslashgan banklar operasiyalari.

IV bosqich-Ikki pog’onali banklar tizimi (XIX asrning yarmidan XX birinchi yarmigacha) Yuqori pog’onada: Monopol emission banklar: Quyi pog’onada: Ixtisoslashgan banklarning kengayishi; Universal banklarning shakllanishi; Nobank muassasalar.(XIX asrning II yarmi)

Monopol emission banklar. 1844-yil Angliya banki; 1848-yil Fransiya Banki; 1850-yilda Belgiya milliy banki; 1860-yilda Rossiya Davlat banki; 1874-yili Ispaniya Davlat banki; 1863-yili AQSh Milliy emission Charter (charter) tijorat banklari; 1875-yilda Germaniya Reyxs Banki; 1893-yilda Italiya Davlat banki; 1907-yilda Shveysariya Milliy banki; 1913-yili AQSh Federal Zahira Tizimi (banklari).

Quyi pog’onada: Ixtisoslashgan banklarning kengayishi; 1869-yili Peterburg Xalqaro banki, 1871-yili Rus Tashqi Savdo banki, 1864-yili Peterburg xususiy tijorat banki, 1869-yili Peterburg Hisob va ssuda banki, 1870-yili Volga-Kama

banki, 1890-yili Azov-Don banklari.

Universal banklarning shakllanishi; Credit Industrial Et Commercial (1859), Credit Lyonnais (1863), Societe General (1864).

V-bosqich-Zamonaviy universal banklar tizimi. (XX asrning birinchi yarmidan hozirgi kungacha). Yuqori pog'ona: Markaziy banklar. Quyi pog'ona: Zamonaviy tijorat banklar; Nobank muassasalar.

Markaziy Banklar. Emission faoliyat; Hukumat bankiri; Banklar banki; Davlat oltin valyuta zahiralarini saqlash; Monetar siyosatni olib borish.

Zamonaviy tijorat banklar. Munisipal yoki kommunal banklar; Universal banklar; ixtisoslashgan banklar; Ipoteka banklar; Ssuda jamg'arma banklar (Jamg'arma banklar); innovasion banklar; Ulgurji banklar; Yunit banklar; Hisob (diskont) banklar; Chet el banklari.

Universal banklarning paydo bo‘lishi. Banklarga xos bo‘lgan barcha operasiyalarni bajaradigan banklar. Bu turdagi banklar 100- 300 xil operasiyalarni bajaradilar.

Nobank tashkilotlar (XIX-asrning II-yarmi). Kredit uyushmalari kooperativ-jamg'arma nobank institutlar.

Sug'urta kompaniyalar. Kutilmagan holatlar natijasida keltirilgan zararlarni qoplashga ko‘maklashuvchi nobank tashkilotlar. Nodavlat pernsiya fondlari ijtimoiy qatlamni himoya qilish uchun tashkil etiladigan muassasalar. Investisiya kompaniyalari - aksiya chiqarish bilan bo‘sh pul mablag'larini jalb qilish va davlat hamda kooperasiya qimmatli qog'ozlariga joylashtiradi. Ssuda jamg'arma assosiasiyalar, qurilish sohasini moliyalash uchun tashkil etilgan kredit ittifoqlar. Moliya kompaniyalari iste'mol kredit sohasida faoliyat yuritadigan nobank muassasalar. Beg'araz fondlar ijtimoiy sohalarni moliyalash uchun tashkil etilgan nobank tashkilotlar.

O‘zbekistonda bank tizimining paydo bo‘lishi hamda rivojlanishi.

Mustamlaka davri. Mustaqillik davri.

Mustamlaka davri bank tizimi. Birinchi bosqich (1875 1917 yy.) Bank tizimining paydo bo‘lishi va shakllanishi.

Ikkinchi bosqich (1917 1988yy.). Monobank tizimi paydo boʻlishi va rivojlanishi. 1917 1930 yy. Monobank tizimi.

Uchinchi bochqich (1988 1991yy.) Monobank tizimini yoʻq boʻlishi va bank tizimining inqirozi.

Turkiston bank tizimining paydo boʻlishi. Toshkent shahrida ochilgan boʻlimlar.1875-yili Rus davlat bankining Toshkentdagi boʻlimi. 1875-yili omonat kassasi tashkil qilindi. 1880-yili S.K.Glinskiy va KO bankirlar uyi: 1881-yili Oʻrta Osiyo aksiyadorlik banki; (1889-yilgacha faoliyat yuritgan) 1893-yili Volga Kama banki boʻlimi; 1903-yili Rus Xitoy banki boʻlimi; 1908 yilda birgalikda kreditlash Toshkent jamiyati; 1889-yili Nijniy Novgorod Samara banki agentligi; 190-yili Poltava Yer banki boʻlimi; 1901-yili rus tashqi savdo filiali; 1909-yili Moskva xisob kassa boʻlimi.

Samarqand shahrida tashkil etilgan filiallar. 1889-yili Rus davlat banki boʻlimi; 1901-yili Moskva hisob kassasi; 1903-yili Rus Xitoy banki;

1911-yili Rus Osiyo banki boʻlimi.

Qoʻqonda ochilgan boʻlimlar. 1897-yili rus davlat banki; 1901-yili Rus Xitoy banki; 1907-yili rus tashqi savdo banki; 1909-yili Moskva xisob kassa boʻlimi ochilgan.

Qoʻqonda tashkil etilgan filiallar. 1901-yili Moskva xalqaro savdo banki; 1905-yili rus davlat banki; 1907-yili Sibir savdo banki va Rus tashqi savdo banki boʻlimlari; 1909-yili qoʻshma bank.

Mustaqil Oʻzbekiston bank tizimi.

Birinchi bosqich (1991 1994 yy.) Milliy valyutagacha bank tizimi.

Ikkinchi bosqich (1994 1996 yy.) Xususiy banklar yaratilishi.

1995-yil 21-dekabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki toʻgʼrisida”gi 1996-yil 25-apreldagi “Banklar va bank faoliyati toʻgʼrisida”gi Qonunlar.

Uchinchi bosqich (1996 1999 yy.) Chet el kapitalining kirgizishni jadallashishi va rivojlanishi.

Toʻrtinchi bosqich (1999 xozirgacha). Rivojlanish.

§7.3. Bank tushunchasi. Bank bo‘limlari (filiallari) va vakolatxonalari. Banklarning kredit tizimidagi o‘rni va asosiy vazifalari

Bank deb, pul mablag’larini yig’uvchi, saqlab beruvchi, kredit va hisob-kitoblar, shuningdek, boshqa har xil vositachilik operasiyalarini bajaruvchi muassasalarga aytiladi.

O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelida qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida» gi Qonuniga ko‘ra:

Bank – bank xisob varaqlarini ochish va yuritish, to‘lovlarni amalga oshirish, omonatlarga (depozitlarga) pul mablag’larini jalb etish,o‘z nomidan kreditlar berish bo‘yicha bank faoliyti sifatida aniqlangan operatsiylar majmuini amalga oshiruvtsi tijorat tashkiloti bo‘lgan yuridik shaxs.* O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida» gi Qonuni (yngi taxriri) 2019yil 12-dekabr.

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag’lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investisiyalash uchun foydalanish;
- to‘lovlarni amalga oshirish.

Chet el banki – Chet el bankining o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi hududida amalga oshiradigan sho‘ba banki bo‘lib, uning ustav kapitalining hammasi chet el banki tomonidan to‘lanadi.

Banklar O‘zbekiston Respublikasida o‘z filiallarini, Chet el banklari esa o‘z vakolatxonalarini Markaziy bankning ruxsati bilan ochishlari mumkin.

Bank filiali – uni tashkil etgan bank nomidan bank faoliyatini amalga oshiruvchi alohida bo‘linmadir.

Chet el banki vakolatxonasi – bank faoliyatini amalga oshirmagan holda, bankning manfaatlarini ko‘zlab ish yurituvchi alohida bo‘linmadir.

Yuqoridagi ta’riflardan kelib chiqqan holda quyidagilarga e’tibor berish lozim:

«Bank filiali» va «Bank bo‘limi» mohiyatan bir xil tushuncha bo‘lib, ular mijozlar uchun bank operasiyalarini amalga oshiradilar, ya’ni, bank faoliyati bilan

shug’ullanadilar.

Bank vakolatxonalari esa bank faoliyati bilan shug’ullanmaydilar, balki o‘zlarining bosh banklari manfaatlaridan kelib chiqqan holda, mamlakat iqtisodiyotini o‘rganadilar, tahlil etadilar, turli hisobotlar tuzadilar, o‘zlarining taklif va xulosalarini bosh bankka taqdim etadilar.

O‘zbekiston mustaqilligiga erishilgan 1991 yilda tijorat banklarning soni 16 ta bo‘lgan bo‘lsa, 2018-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, faoliyat ko‘rsatayotgan jami banklar soni 28 tani, shulardan 3 tasi davlat, 13 tasi aksiyadorlik-tijorat, 7 tasi xususiy va 5 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banklarini tashkil etdi.

Shuningdek, banklarning joylardagi 9 mingdan ortiq bo‘lim va filiallari, hamda mini-banklari mijozlarga samarali bank xizmatlarini ko‘rsatmoqdalar.

Banklar kredit tizimining eng muhim bo‘g’ini bo‘lib, ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- jamiyatdagi bo‘sh pul mablag’larini yig’ish va jamlash, ularni kredit va investisiyalar sifatida iqtisodiyotni rivojlantirish uchun sarflash, ya’ni, harakatdagi kapitalga aylantirish;
- to‘lovlarda vositachilik qilish. Banklar o‘z mijozlarining topshiriqlariga asosan to‘lovlarni amalga oshiradilar, mablag’larini hisobvaraqlar(schyot)iga qabul qiladilar, pul tushumlarini hisobga oladilar, mijozlarga naqd pul mablag’larini beradilar va boshqalar;
- muomalaga kredit vositalari, turli qiymatli qog’ozlarni chiqarish, sotish va sotib olish hamda boshqalarni amalga oshirish;
- chet el valyutasi bilan bog’liq bo‘lgan operasiyalarni amalga oshirish va boshqalar.

Asosiy tushunchalar: bank, pulni saqlash, sarroflar, pul almashtirish, kredit operasiyalari, naqd pulsiz hisob-kitoblar, banklar tasnifi, emission banklar, tijorat banklar, ixtisoslashgan banklar, universal banklar, davlat banklari, davlat aksiyadorlik banklari, aksiyadorlik banklar, xususiy banklar, qo‘shma banklar, bank tizimi, ikki pog’onali bank tizimi, banklar (assosiasiya) uyushmasi

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. «Bank» so‘zi qanday ma’nolarini bildiradi?
2. Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabablar nimada?
3. Banklarning birinchi-pulni saqlash operasiyalari qanday vujudga kelgan?
4. Pul almashtirish banklarning qanday operasiyalari?
5. Banklarda kredit operasiyalari kelib chiqishining asosiy jihatlari nimada?
6. Banklarning sudxo‘rlik bilan ham shug’ullanish operasiyalari qanday bank operasiyalariga asos bo‘lgan?
7. Banklar orqali naqd pulsiz hisob-kitoblar qilishga nimalar sabab bo‘lgan?
8. Bank - qanday faoliyat turlarini amalga oshiradi?
9. Chet el banki qaysi mablag’lar asosida tashkil etiladi?
10. Bank filiali qanday faoliyatni amalga oshiradi?
11. Banklarning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

8-mavzu.O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI

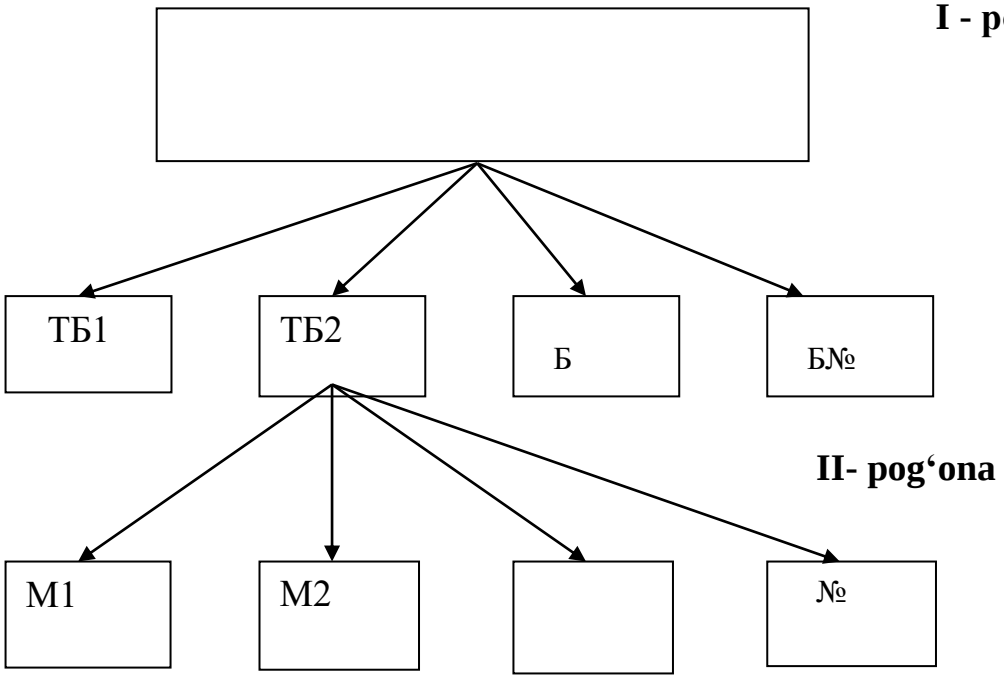
§8.1. Bank tizimi tushunchasi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi

Bank tizimi kredit tizimining eng asosiy bo‘g’ini bo‘lib, bank operasiyalarini amalga oshiruvchi barcha turdagi banklar majmuidan iboratdir. Bank tizimi doimiy ravishda takomillashib boradi. Uning u yoki bu ko‘rinishda bo‘lishi mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatga bog’liq.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar Respublikamiz bank tizimi sobiq SSSR bank tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, unda faqat bir necha banklar, ya’ni, SSSR Davlat banki, SSSR Sanoat-qurilish banki, SSSR Agrosanoat banki, SSSR uy-joy qurilish va ijtimoiy ta’minot banki, SSSR Tashqi iqtisodiy faoliyat banki va SSSR Davlat mehnat omonat jamg’arma kassalarining Respublika, viloyat idoralari va tuman bo‘limlari faoliyat ko‘rsatar edi. Butun bank tizimi Markazdan boshqarilib, kreditlash jarayonlari belgilangan limitlar asosida Markazning ruxsati

bilan amalga oshirilar va barcha masalalarni Markazdan hal qilinar edi.

Ana shu sababli O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan, xorijiy mamlakatlarda qabul qilingan, sifat jihatidan yangi bank tizimini yaratish zarur edi. Hozirgi paytda O‘zbekistonda ham barcha mamlakatlarda qabul qilingan **ikki pog’onali** bank tizimi amal qilmoqda. U quyidagi ko‘rinishda:

18-Chizma O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi

O‘zbekistonda ikki pog’onali bank tizimini tashkil etishga real asos bo‘lib, 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonun hisoblanadi. Unga ko‘ra davlat boshqaruv idoralari Respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmaslik, u faqat Respublika Oliy Majlisiga hisobot berishi o‘rinli ekanligi belgilab qo‘yildi. Markaziy bank o‘zining kredit tizimidagi o‘rnini saqlab qolgan holda, korxona va tashkilotlarga kredit berish, ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini tijorat banklariga beradi. Markaziy bank tijorat banklari faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi.

O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirishda 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida»gi, 1996-yil 25-

apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi qonunlar yangi bosqichni boshlab berdi. Bu qonunlarga binoan banklar faoliyatining huquqiy asoslari yaratib berildi va ularning ishlash usullarini takomillashtirish choralari ko‘rib chiqildi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tizimining birinchi pog’onasi sifatida pul-kredit munosabatlarini tartibga solish va banklar faoliyatini nazorat qilish muassasasiga aylandi. Bank tizimining ikkinchi pog’onasini esa bank faoliyati sub’yektlari, ya’ni, tijorat banklari tashkil etadilar.

Tijorat banklari bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlashga moslashtirilgan bo‘lib, o‘z mijozlariga bank xizmatlarini ko‘rsatadilar. Tijorat banklari faoliyatining pirovard natijalari o‘z aksiyadorlariga dividendlar, omonatchilari va kreditorlariga esa foiz sifatida daromad keltirishi qoidaga aylantirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xususiy tijorat banklari tashkil qilishni rag’batlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida» gi Farmoni bank tizimiga xususiy kapitalni kirib kelishini faollashtirdi. Natijada so‘nggi yillarda xususiy banklar soni keskin ko‘payib 10 taga yetdi.

Mamlakatimizda Chet el sarmoyadorlari uchun yaratilgan sharoitlar va kafolatlar xorijiy kapital ishtirokidagi qo‘shma banklarni tashkil etish imkonini berdi. Hozirgi paytda respublikamizda 5 ta xorijiy sarmoya ishtirokidagi, 2 ta xorijiy banklar bo‘limlari faoliyat ko‘rsatmoqdalar.

§8.2. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilishning ustvor yo‘nalishlari

Istiqlol yillarida respublikamizda barqaror va samarali ishlovchi bank tizimi asoslari shakllantirildi.

Mustaqillik yillaridagi islohotlar, ayniqsa, bank tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar davlatimiz siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bunda, Prezidentimizning mustaqil O‘zbekistonning milliy iqtisodiyotini yaratish, uni yanada rivojlantirishga, qaratilgan beshta muhim tamoyillari asos qilib olindi.

Mustaqillik arafasida bank tizimi oldida bir qator jiddiy muammolar turar edi.

Xususan, bank operasiyalarini amalga oshirish uchun zarur texnologiyalar va hatto oddiy kompyuter texnikasiga talabning yuqoriligi, bozor tamoyillariga asoslangan bank tizimi faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va me’yoriy hujjatlarning mavjud emasligi, nodavlat kapital va resurs bazasining zaifligi, ayniqsa, yangi tartibda samarali faoliyat ko‘rsata oluvchi yuqori malakali bank sohasi raxbarlari va mutaxassislarining taqchilligi kabi o‘tkir masalalar mavjud ediki, ular faqat davlatimiz rahbarining e’tibori asosida muvaffaqiyatli hal etildi.

Mustaqillik yillarida zamonaviy bank tizimini shakllantirish va uni xalqaro me’yorlarga mos ravishda rivojlantirish borasida amalga oshirilgan ishlarni sarhisob qilinsa, 1991-2000-yillarni o‘z ichiga olgan dastlabki bosqichda quyidagi muhim tadbirlar amalga oshirilganligini guvohi bo‘lamiz.

Birinchidan, xalqaro me’yorlarga to‘la mos bo‘lgan, iqtisodiyotning “qon tomiri” hisoblanmish bank tizimini barpo etish uchun barcha imkoniyatlardan keng foydalanildi.

Hukumat tomonidan Markaziy bank oldiga mamlakat iqtisodiyotining pul mablag’lariga bo‘lgan talabini qondirishdek g’oyat muhim vazifalar qo‘yildi va sifat jihatidan yangi bank tizimini yaratish vazifalari belgilab olindi.

O‘zbekistonning avvalgi bank tizim bir pog’onali, ya’ni, sobiq ittifoqning ixtisoslashtirilgan Davlat banki. Jamg’arma bank va boshqa banklarning respublika bo‘linmalaridan iborat bo‘lgan bo‘lsa, mustaqillikka erishilgandan so‘ng, mamlakatda ikki pog’onali, ya’ni, yuqori pog’onada bosh maqsadi milliy valyuta – so‘mning barqarorligini ta’minlash hisoblangan, pul-kredit va bank tizimini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi yagona organ – zahira va emission muassasa – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tashkil etildi, rivojlangan bozor mamlakatlariga xos va xalqaro andozalarga mos bo‘lgan “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida”gi Qonun qabul qilindi hamda shu hujjat asosida uning o‘ziga xos maqomi, maqsadi, vazifalari va vakolatlari aniq belgilandi hamda faoliyati to‘liq yo‘lga qo‘yildi.

Bank tizimining quyi pog’onasi esa, mamlakat iqtisodiyoti sub`yektlari va aholisining bank xizmatlariga bo‘lgan talabni to‘laroq qondira oladigan turli

mulkchilik shaklidagi, mustaqil tijorat banklarining keng tarmog'i shakllantirildi, O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi va tijorat banklari faoliyatini huquqiy asoslari aniq belgilab berildi.

Ikkinchidan, istiqlolgacha hamda mustaqillikning dastlabki uch yilida amalda bo'lgan katta hajmdagi rubl muomaladan chiqarilib, 1994-yilning iyun oyidan boshlab, milliy valyuta "so'm" muomalaga kiritildi.

Uchinchidan, mustaqillikkacha va qisman uning dastlabgi yillarida respublikamizning bank muassasalarida amalda bo'lgan va sobiq markazlashgan rejali iqtisodiy tizim talablariga muvofiq bo'lgan me'yoriy hujjatlar tubdan qayta ishlab chiqilib, bozor iqtisodiyoti tamoyillariga xos bo'lgan maxsus qonunlar va bank faoliyatining barcha yo'nalishlarini qamrab olgan va uni tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarning to'liq majmuasi shakllantirildi.

Jumladan, 1998-yilda bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tavsiyalari va xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy xujjatlar majmui amaliyotga joriy etildi.

Manfaatdorlikni pasaytiradigan va umuman moliyaviy vositachilik samaradorlik qo'lamlarini oshirishga to'sqinlik qiladigan kredit bo'yicha foiz stavkalari hamda kredit miqdorlari bo'yicha limitlar bekor qilinib, iqtisodiyotni tartibga solishning bozor tamoyillariga mos bo'lgan monetar siyosatning bilvosita instrumentlari: majburiy zahira talablari, qayta moliyalash va ochiq bozordagi operasiyalar mexanizmlari joriy qilindi.

To'rtinchidan, tijorat banklari buxgalteriyasining tashkiliy tarkibi butunlay yangilandi, xalqaro andozalarga mos bo'lgan buxgalteriya hisobi tartibi va moliyaviy hisobotlari shakllari joriy etildi, shular asosida masofaviy va joyida tekshirish shakllaridagi bank nazoratining zamonaviy xalqaro me'yorlari amaliyotga joriy etildi.

Bank tizimi rivojlanishining 2001-2010-yillarni o'z ichiga oluvchi keyingi bosqichda bank tizimini yanada isloh qilish, takomillashtirish, barqarorlik va salohiyatini oshirish, moliya-bank sektori tarkibi va infratuzilmasini rivojlantirish borasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirildi.

2010 yil 26 noyabrdagi «2011-2015-yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting koʻrsatkichlariga erishishning ustuvor yoʻnalishlari toʻgʼrisida»gi PQ-1438-sonli Qarorining qabul qilinishi respublika moliya-bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, banklar va butun bank-moliya tizimi faoliyatiga yondashuvlarni hamda baholash tizimini tubdan oʻzgartirish, qabul qilingan xalqaro meʼyorlar, standartlar va baholash koʻrsatkichlariga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishni taʼminlashga asos boʻldi. 2017-2021 yillarga belgilangan strategiya.

§8.3.Oʻzbekiston Respublikasi banklari (Assosiasiya) Uyushmasining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadlari va bank tizimini isloh qilishdagi oʻrni

Oʻzbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati toʻgʼrisida»gi Qonuniga koʻra banklar oʻz faoliyatlarini muvofiqlashtirish, manfaatlarini himoya qilish va birgalikdagi dasturlarni amalga oshirish maqsadlarida turli uyushmalar, ittifoqlar va birlashmalar tuzishlari mumkin.

Ana shunga asosan 1995-yilda respublikada faoliyat koʻrsatayotgan tijorat banklari tomonidan Oʻzbekiston banklari Assosiasiyasi (uyushmasi) tashkil etildi. Assosiasiyaning taʼsis sezdi 1995-yil 28-iyulda boʻlib oʻtdi. Unda hukumat muassasalari, mamlakatda faoliyat koʻrsatayotgan banklar va jahonning yetakchi moliyaviy tashkilotlaridan 600 dan ortiq vakillar qatnashdilar. Syezdda Assosiasiyaning Ustavi qabul qilindi va Oʻzbekiston bank tizimini rivojlantirishning kompleks dasturi tasdiqlandi.

Bugungi kunda mamlakatdagi barcha banklarni birlashtirgan banklar Assosiasiyasi Oʻzbekiston bozor iqtisodiyotida oʻziga xos, noyob tashkilot hisoblanadi va boshqa banklarning qonuniy manfaatlarini himoya qiluvchi, bank infratuzilmalarini rivojlantirishga qobil boʻlgan, oʻz aʼzolariga kadrlar va ilmiy taʼminot borasida xizmat koʻrsatuvchi, muvofiq qonun bazasini tashkil etuvchi qudratli moliyaviy va oʻquv - xoldingini namoyon qiladi.

Assosiasiyaning **bosh maqsadi** – mamlakat tijorat banklarini xalqaro andozalar darajasiga ko‘tarish va ularning jahon bank tizimiga integrasiyasini (qo‘shilishini) ta’minlashdir.

O‘tgan qisqa davr ichida O‘zbekiston banklari Assosiasiyasi tomonidan amalga oshirilgan e’tiborga molik tadbirlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Assosiasiya tashabbusi bilan mamlakatdagi barcha tijorat banklari ikki yil muddatga (1995-1998 y.y.) **soliqlardan ozod etildi**. Ushbu mablag’larning 50 foizi Assosiasiya orqali banklararo xarakterga ega bo‘lgan tadbirlarga, qolgan 50 foizi esa bevosita banklarni rivojlantirishga (binolar, kompyuterlar, aloqa va transport vositalarini sotib olish va boshqalarga) sarflandi.
2. Assosiasiya tomonidan bank xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirishlarining uzluksiz 5 bosqichli tizimi ishlab chiqildi va unga ko‘ra:

a) 1996 yilda har yili 3000 o‘quvchi ta’lim oladigan jami 39 ta, shu jumladan, Toshkent shahrida – 13 ta, Nukus shahri va viloyat markazlarida 2 tadan **ixtisoslashgan bank sinflari** ochildi;

b) Toshkent, Samarqand, Urganch, To‘rtko‘l shaharlari va Andijon viloyati Oltinko‘l tumanida ixtisoslashgan **bank kollejlari** tashkil etildi;

v) Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti va Toshkent moliya institutlarida bank mutaxassisligi talabalari uchun **maxsus stipendiyalar** joriy qilindi;

g) 1996 yilda bank xodimlarining malakalarini oshirish bo‘yicha **Mintaqaviy Bank O‘quv Markazi** (RBUS) o‘z faoliyatini boshladi;

d) Chet el banklari va moliya muassasalari bilan birgalikda bank, moliya va soliq sohalari uchun malakali mutaxassislarni tayyorlash maqsadida 1996 yilda **Bank -moliya akademiyasi** ish boshladi;

1.Moliya bozorida xizmatlarning sifat jihatidan yangi turlarini taklif etish maqsadida 12 ta kompaniya tashkil etildi. Ular quyidagilar:

- mamlakat bank sektorining sug’urta himoyasini ta’minlash uchun **«Ishonch» Banklararo sug’urta jamiyati** tashkil etildi;

- ixtisoslashgan bank sinflari, lisey, bank kollejlari va iqtisodiy oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqishda qatnashish, o‘quv rejalari va dasturlarini ishlab chiqish, takomillashtirish va qo‘llash, darsliklar va o‘quv - dasturiy qo‘llanmalar chop etish hamda seminarlar o‘tkazish, o‘qituvchilar malakasini oshirish uchun o‘qitishni uyushtirish va boshqa maqsadlar uchun **«Ta’lim-taraqqiyot»** o‘quv-uslubiy markazi tashkil etildi;
- Assosiasiya tomonidan tashkil etilgan **«Axbor Reyting» Banklararo reyting kompaniyasi** Kredit tashkilotlarining ishonchlilik darajasi qiyosiy tahlilini o‘tkazish uchun foydalaniladigan axborot maydonini shakllantirish bilan shug’ullanadi;
- fuqarolarning banklarga qo‘yilgan omonatlarini himoya qilish maqsadida **«Omonat himoya»** sug’urta jamg’armasi tashkil etildi;
- kichik va xususiy biznes hamda xususiy tadbirkorlikni qo‘llab- quvvatlash, bozorni yuqori sifatli mahalliy xalq iste’moli tovarlari bilan to‘ldirish, tovar, ish va xizmatlarga bo‘lgan talabni qondirish maqsadida **«Baraka» Universal lizing kompaniyasi hamda o‘zbek-amerika qo‘shma korxonalari «O‘zkeysagrolizing» va «O‘zKeysServis» tashkil etildi;**
- mamlakatda bank binolarini qurish, ularni eng zamonaviy bank texnologiyalari va moliyaviy xizmatlar bilan ta’minlash, yangi ofis jihozlari hamda xalqaro andozalarga mos moliyaviy telekommunikasiyalarni sinab ko‘rish maqsadlarida **«Moliya Binokor Xizmat» sho‘ba korxonasi** tashkil etildi;
- bank, moliya va soliq ishlari bo‘yicha mamlakatda xalqaro talablarga javob beradigan malakali mutaxassislar tayyorlash maqsadida 1996-yilda Bank-Moliya akademiyasi tashkil etildi;
- to‘lov tizimini takomillashtirishga katta ahamiyat berilgan holda, 1996-yil oxirida bank tizimlari va axborot texnologiyalari bo‘yicha faoliyat ko‘rsatadigan **«Plastik Kart» banklararo innovasion kompaniyasi** tashkil etildi;

- tijorat banklarining qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida 1996-yilda **«Moliya Huquq Xizmat» banklararo huquqiy xizmat markazi** tashkil etildi;
- Milliy va xorijiy qimmatbaho qog'ozlar bozoriga bank kapitalini jalb etish va undan samarali foydalanish maqsadida **«Invest trast» investision trast kompaniyasi** tashkil etildi;
- bank muassasalari tarmog'ini kengaytirish, ularning moddiy – texnik va injener-texnik ta'minoti darajasini salmoqli ravishda ko'tarish maqsadida Malayziyaning ixtisoslashgan firmasi bilan birgalikda qo'shma korxona sifatida **«Hamroh loyiha Invest» loyiha – injiniring va konsalting kompaniyasi** tashkil etildi.

Hozirgi paytda O'zbekiston banklari Assosiasiyasining Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax va Farg'ona viloyatlarida filiallari faoliyat ko'rsatmoqda. Assosiasiya mamlakat bank-moliya muassasalarining xalqaro va mintaqaviy moliya tashkilotlariga integrasiyasini chuqurlashtirish maqsadlarida Yevropa va Amerikaning deyarli barcha banklar Assosiasiyalari hamda Osiyo banklar Assosiasiyasi va Tinch okeani moliya va rivojlanish institutlari Assosiasiyasi (AFIRAT) bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda.

Asosiy tushunchalar: ixtisoslashgan banklar, universal banklar, davlat banklari, davlat aksiyadorlik banklari, aksiyadorlik banklar, xususiy banklar, qo'shma banklar, bank tizimi, ikki pog'onali bank tizimi, banklar (assosiasiya) uyushmasi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

2. Bank tizimi deganda nima tushuniladi?
3. O'zbekistonda necha pog'onali bank tizimi amal qilmoqda?
4. O'zbekistonda 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunda nimalar asoslandi?
5. O'zbekistonda 1995 yil 21 dekabrda qabul kilingan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunda nimalar ko'zda tutilgan?

6. O‘zbekiston Respublikasi banklari Assosiasiyasining tashkil etilishidan asosiy maqsad nimadan iborat?

7. Assosiasiya tashabbusi bilan mamlakatdagi barcha tijorat banklari ikki yil muddatga (1995-1998 y.y.) soliqlardan ozod etilgan mablag’lar qaysi maqsadlarda ishlatildi?

8. Assosiasiya tomonidan bank xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirishlarining uzluksiz 5 bosqichli tizimi ishlab chiqildi va unga ko‘ra qanday ishlar amalga oshirildi?

9. Moliya bozorida xizmatlarning sifat jihatidan yangi turlarini taklif etish maqsadida 12 ta tashkil etilgan kompaniyalar qanday vazifalarni amalga oshiradi?

10. Xususiy tijorat banklari tashkil qilishning ahamiyatli jihatlari nimada?

9-mavzu. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI

§9.1 Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bozor iqtisodi sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda, chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to‘planishining va bank rivojlanishining *asosiy manbasidir*.

Bank foydasining o‘sib borishiga ta’sir qiladigan bir necha xil omillar mavjud ular:

– bankning rentabelligi, vaqtincha bo‘sh mablag‘larning samarali ishlatilishi, turli xil pullik xizmatlar doirasini (faktoring, lizing, trast xizmatlari va h.k.) kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda keltiruvchi aktivlarni ko‘paytirish va boshqalar hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamoyillaridan biri yuqori darajada foyda olishga qaratilgan bo‘ladi.

Banklarning faoliyati doimo foyda ko‘rish bilan bog‘liq bo‘lmasdan, ular faoliyatida zarar ko‘rish ehtimoli ham uchrab turishi mumkin. Banklar faoliyati

ijobiy bo‘lgan hollarda banklarning foyda olishi va salbiy faoliyat natijasida banklarning zarar ko‘rish ehtimoli yuqori bo‘ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi zahiralarni amalda tatbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan tavakkalchilik (zarar ko‘rish ehtimoli bilan) bilan bog‘liq bo‘ladi.

Tijorat (aksiyali, pay asosida va xususiy tartibda tashkil qilingan) banklar huquqiy va xususiy shaxslarga «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi» qonunda nazarda tutilgan operatsiyalarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatish orqali shartnoma asosida kredit, hisob-kitob va boshqa xil bank xizmatlarini ko‘rsatadi.

Tijorat banklarining nizom jamg‘armasi kimga qarashli ekanligiga va uni tashkil qilish uslubiga qarab, bajarilayotgan operatsiyalarning turi, faoliyat ko‘rsatish hududi va tarmoq belgilariga qarab bir-biridan farq qiladi. Respublikada, mintaqalarda ko‘zda tutilgan ma’lum dasturlarni bajarish va o‘zga faoliyat turlarini pul mablag‘lari bilan ta’minlash uchun O‘zbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda maxsus tijorat banklari tashkil etilishi mumkin.

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tegishli litsenziyani olganlaridan so‘ng chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Tijorat banklari o‘z nizomlari asosida ish olib boradilar. Davlat tijorat bankining nizomi bankni tuzishga qaror qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi. SHerikchilik asosida tuzilgan tijorat bankining nizomi muassislar (qatnashuvchilar) yig‘ilishi tomonidan tasdiqlanadi.

Bankning nizomida:

– bankning nomi va uning manzilgohi (aloqa manzilgohi);

– bank amalga oshiradigan operatsiyalarning ro‘yxati;

– bank tashkil etadigan fondlarning ro‘yxati;

– nizom fondining miqdori;

– bankning huquqiy shaxs ekanligi va o‘zini-o‘zini moliya resurslari bilan ta’minlashi negizida ishlashi to‘g‘risidagi nizom;

– bankning boshqaruv idoralari, ularning tarkibi va tuzilishi to‘g‘risidagi nizom;

– bankka qarashli muassasalarning ro‘yxati va ularning maqomi;

– bank va uning filiallarini tashkil etish hamda ularning faoliyatini to‘xtatish tartibi;

– faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni matbuotda e’lon qilish majburiyati (tartibi);

– O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan o‘zaro munosabatlari aks ettirilgan bo‘lishi lozim.

Sherikchilik asosida tuzilgan bankning nizomi yuqorida keltirilgan talablardan tashqari, aksiyali jamiyatlar va mas’uliyati cheklangan jamiyatlar to‘g‘risidagi amaldagi qonunlarda ko‘rsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Bank nizomiga bank faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq boshqa qoidalar ham kiritilgan bo‘lishi mumkin. Nizomga o‘zgarishlar O‘zbekiston Respublikasi qonunlaridagi o‘zgarishlar munosabati bilan kiritiladi.

Aksioner tijorat banklarining nizomi fondi qatnashchilarning badallari hisobidan yoki aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan vujudga keltiriladi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralarining hamma bo‘limlari va ularning ijroiya organlari, siyosiy tashkilotlar va ixtisoslashgan jamoat fondlaridan tashqari barcha huquqiy va xususiy shaxslar tijorat banklarining muassislari (hissadorlari), aksionerlari bo‘lishlari mumkin.

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasining soliq to‘g‘risidagi amaldagi qonunlariga muvofiq soliq to‘laydilar.

Quyidagi mablag‘lar banklarning o‘z mablag‘lari hisoblanadi:

– nizom fondi;

– zahiralar va foyda hisobiga vujudga keladigan hamda bankning balansida turadigan boshqa fondlar;

– taqsimlanmagan foyda, aksiyachilar yoki paychilar o‘rtasida aksiyalarni taqsimlash hisobiga yoxud pay miqdorini oshirish hisobiga olingan mablag‘lar.

Tijorat banklari yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar o‘rnini qoplash

uchun olinadigan foydadan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo‘yilgan tartibda zahira fondlari tashkil etadilar.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag‘larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o‘z nizomlarida ko‘rsatilgan boshqa o‘zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag‘ yetishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilishlari mumkin.

Banklar bilan mijozlar o‘rtasidagi munosabat shartnomaviy tavsifga ega bo‘ladi.

Mijozlar o‘zlariga kredit va kassa xizmatini ko‘rsatadigan bankni mustaqil tanlaydilar.

Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlar bo‘yicha operatsiyalar olib boradilar.

Tijorat banklari fond bozorlarining kelishuvlarida faol va bevosita ishtirok etavermaydilar. Masalan: AQSH dagi tijorat banklariga qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalarni o‘tkazish, fond birjalariga a’zo bo‘lish taqiqlanadi. 1933 yilda (Glass-Stigal qonuni) qabul qilingan qonunga muvofiq tijorat banklari sanoat kompaniyalarining obligatsiyalari va aksiyalarini chiqarishni tashkil qilishda ishtirok eta olmaydilar. Shunga qaramay qonunda juda ko‘p istisnolar mavjud bo‘lib, ular bankka pullarni operativ qo‘yish, davlat qimmatbaho qog‘ozlarini chiqarishni tashkil etish, shtat va mahalliy hokimiyat organlarining obliga-siyalari, shuningdek, turli xalqaro tashkilotlar va federal muassasalar chiqargan qarz hujjatlar (majburiyatlari) bilan ishlash huquqini beradi. Bulardan tashqari, banklarga o‘zlarining mijozlari hisobiga sanoat kompaniyalarining aksiya va obligatsiyalarini sotish va sotib olish kabi brokerlik funksiyalarini bajarishga ruxsat etilgan. Shu bilan birga, Amerika tijorat banklari sanoat kompaniyalari va firmalarning aksiya paketlarini haqiqiy egasi sifatida trast operatsiyalarining (qimmatbaho qog‘ozlar portfellarini boshqarish operatsiyalari) katta hajmini amalga oshiradilar.

AQSH da tijorat banklari broker firmalari va investitsion kompaniyalarning

asosiy kreditorlari hisoblanadi. AQSH ning ettita yirik investitsion kompaniyalarni 40 dan 80%gacha aktivlari tijorat banklari krediti hisobidan ta’minlanadi.

Yaponiyada tijorat banklarining fond birjalariga a’zo bo‘lishi ta’qiqlangan. Lekin ular litsenziya olgan holatda qimmatbaho qog‘ozlarning hamma turini o‘zlarining hisoblari bo‘yicha yoki mijozlarning topshiriqlari bo‘yicha sotish va sotib olish (broker kompaniyalari va birjaga a’zo bo‘lgan firmalar vositachiligida) huquqiga egadirlar. Bulardan tashqari, tijorat banklar davlatning qimmatbaho qog‘ozlari bilan bo‘lgan qisqa muddatli operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Uzoq vaqt yapon tijorat banklarining yangi qimmatbaho qog‘ozlar vositachilikni amalga oshirishiga huquqlari bo‘lmagan. Faqat 1981-yili ularga davlat obligatsiyasi va sanoat kompaniyalari obligatsiyasini birja tashqarisida vositachilik qilishga ruxsat etilgan. Shuningdek, yapon tijorat banklariga mijozlarning qimmatbaho qog‘ozlarini boshqarish man etilgan.

Bank muassasalarining qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalariga aktiv qatnashishiga Germaniya tajribasi yorqin misol bo‘la oladi.

Bu davlatda qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan hamma operatsiyalarda faqatgina tijorat banklari qatnashish huquqiga ega. Aslida, Germaniya davlatida broker kompaniyalar va firmalar yo‘q. Tijorat bankning funksiyalari uniersalligi mijozlarning talab va ehtiyojlariga yuqori darajada javob beradi. Germaniyaning qimmat-baho qog‘ozlar bozorini bank muassasalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ularning bu bozorda o‘rni juda katta.

Banklar katta miqdorda obligatsiyalar chiqaradi, investitsion guruhlarning egalari va yirik investorlik vazifasini bajaradi. Ularga qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar hajmining eng katta qismi to‘g‘ri keladi, bank sindikatlari davlat qarz hujjatlarini chiqarish va tarqatishda katta jonbozlik ko‘rsatadi.

Bank obligatsiyalarni chiqarish uchun 3 ta asosiy shartni bajarishi zarur:

– moliyaviy ko‘rsatkichlar proporsiyasini saqlash;

– bank moliyaviy ahvolining oshkoraligi;

– jami kapitalning va bank zahiralarining 8 mln. DM darajasidan oshishi.

Obligatsiyalarni chiqarish to‘g‘risidagi ruxsat Moliya vazirligi tomonidan

olinishi kerak. U haqidagi xabar esa Federal yustitsiya vazirligi gazetasida bosilib chiqariladi. Odatda, 3 yildan ortiq muddatga chiqarilgan obligatsiyalar GFR fond birjalarida muomalada boʻladi.

Lekin ularni sotish va sotib olish kelishuvlarining koʻp qismi birjadan tashqari aylanmada amalga oshiriladi. Universal tijorat banklari koʻpincha yadro vazifasini bajarib, moliya-bank guruhlarni, bir necha nisbatan mustaqil boʻlinmalarni oʻz ichiga olgan.

Bu mustaqil boʻlinmalar, masalan, investitsion fondlar va konsultatsion firmalar boʻlishi mumkin. Mustaqil boʻlinmalar daromad olish markazlari hisoblanadi. Aslida guruhning yadrosini tashkil etgan bank, markaziy apparatdan mahalliy va chet el filiallaridan iborat. Banklarning markaziy apparatlari, odatda, fond birjalari boʻlgan katta shaharlarda joylashgan. Rivojlangan mamlakat-larda asosiy daromad manbai kredit operatsiyalari boʻlib, ikkinchi oʻrinda qimmatbaho qogʻozlar bilan bogʻliq operatsiyalar turadi.

§9.2.Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

Oʻzbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank bu – tijorat muassasasi boʻlib, jismoniy va huquqiy shaxslarning boʻsh turgan pul mablagʻlarini jalb qilish va ularni oʻz nomidan, toʻlov, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Ba’zi adabiyotlarda bank korxona sifatida ham izohlanadi. Ma’lumki, bank yaxlit olingan korxona sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxona faoliyatiga jihatidan oʻxshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari faoliyatini oʻz daromadini koʻpaytirishga va shu asosda birinchidan oʻz asoschilari - aksionerlarining manfaatlarini, ikkinchidan oʻz mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta’minlashi.

Tijorat banklari, bizning fikrimizcha, shunchaki korxona emas, maxsus korxonadir. CHunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank oʻz aksionerlariga, paychilariga foyda olishni ta’minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim boʻgʻini boʻlib, kredit resurslarining

asosiy qismi shu banklarda yig‘iladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga xizmat ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari bank tizimining Markaziy bankdan keyingi ikkinchi pog‘onasi hisoblanadi.

1987-yildan boshlab tashkil qilingan bank tizimi bozor iqtisodi tamoyillariga mos keluvchi bank tizimining boshlang‘ich pillapoyasi hisoblanadi. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning nizom jamg‘armasi va qo‘yilmalar salmog‘i oshib bormoqda.

2019-yil 1-dekabr holatiga ko‘ra O‘zbekistonda 30 ta bank faoliyat ko‘rsatdi, ulardan 13 tasi davlat ishtirokidagi, 17 tasi xususiy banklar, davlat banklarining aktivlar va kapitaldagi ulushi esa 86% ni tashkil etadi.

Salmoqli nizom jamg‘armasi kredit resurslar va mijozlarga ega bo‘lgan – katta banklar O‘zbekiston sanoat qurilish banki, Tashqi iqtisodiy faoliyatlar milliy banki, Agro bank, Asakabank va boshqalar keng faoliyat olib bormoqda.

Tijorat banklarni tashkil qilishdagi nizom kapitali miqdori[21] 2017-yilning 1-oktabridan boshlab tijorat banklari ustav kapitalining eng kam miqdori 100,0 mlrd. so‘mni tashkil etishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi hollarda banklarga nisbatan regulyativ kapital miqdorini oshirish to‘g‘risidagi talablarni qo‘yishga haqli:

- xavfsiz bo‘lmagan va nosog‘lom bank faoliyatining yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan qoniqarsiz moliyaviy holat;
- bank foydasining qoniqarsiz prognozi;
- yuqori darajadagi bank tavakkalchiligi va balansdan tashqari moddalar mavjudligi holatlari aniqlanganda.

Mulkchilik shakliga qarab banklar:

- davlat bankiga,

[21] O’zbekiston Respublikasi Tilorat banklari kapitalining monandligiga qo’eiladigan talablar to’g’risidagi Nizom 2693-son.06.07.2015y.

- ❖ aksioner banklarga,
- ❖ kooperativ,
- ❖ xususiy,
- ❖ mintaqaviy,
- ❖ aralash mulkchilikka asoslangan bank kabilar bo‘linadi.

Yuksak rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining aksariyat qismi mulk shakli bo‘yicha aksioner bank hisoblanadi.

Aksioner banklar aksioner jamiyat kabi ***ochiq turdagi*** yoki ***yopiq turdagi*** aksioner banklar bo‘lishi mumkin. Aksionerlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksioner bo‘lishlari mumkin.

Ba’zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo‘lishi mumkin.

Xususiy banklar – jismoniy shaxslarning pul mablag‘lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga ko‘ra tijorat banklar – universal va maxsus banklarga bo‘linadi.

Universal banklar xilma – xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo‘ladi. Maxsus banklar ma’lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, zamin banklar kirishi mumkin.

Joylashish belgisiga ko‘ra tijorat banklar:

- xalqaro,
- respublika,
- mintaqaviy,
- viloyat banklariga bo‘linishi mumkin.

Banklar tarmoqlarga xizmat koʻrsatishiga qarab:

- sanoat, qurilish, qishloq xoʻjaligi, savdo va boshqa banklarga boʻlinishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning oʻrni, ularning iqtisodga ta’siri oʻsib bormoqda.

Kredit muassasalari aholi, korxona, tashkilotlar, kompaniyalarning boʻsh pul mablagʻlarini yigʻish va joylashtirishdan tashqari, kapital jamgʻarilishini, harakatlanuvchi kapital yordamida korxonalarning xoʻjalik faoliyatini takomillashtirishga koʻmaklashadi va korxonalar faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar oʻrtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xoʻjaligi sohasida qoʻshimcha investitsiyaga boʻlgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xoʻjaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta’minlashi mumkin.

§9.3. Tijorat banklarining funksiyalari

Tijorat banklarining iqtisodiy mavqei faoliyat doirasining keng boʻlishiga olib keladi.

Tijorat banklari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi.

1. Vaqtincha boʻsh turgan pul mablagʻlarni yigʻish va ularni kapitalga aylantirish.

2. Korxona, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash;

3. muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish.

4. Iqtisodiyotda hisob-kitoblar va toʻlovlarni amalga oshirish.

5. Moliya - valyuta bozorida faoliyat koʻrsatish.

6. Iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini koʻrsatish.

Banklar boʻsh pul mablagʻlarini yigʻish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib, mavjud boʻsh pul daromadlari va jamgʻarmalarni yigʻadi.

Jamg‘aruvchi (bo‘sh pul mablag‘i egasi) o‘z mablag‘larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag‘lardan foydalangani uchun ma’lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo‘sh pul mablag‘lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo‘jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o‘rinni korxona, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o‘ynaydi. U bo‘sh turgan mablag‘larni jalb qiladi va o‘z nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xo‘jaligining muhim tarmoqlari – sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo‘ladi.

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat banklarini boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida, pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda, muomaladagi pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga o‘tkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi. Mijoz bu mablag‘ning ma’lum qismini naqd pul shaklida hisob raqamidan olishi mumkin. Bu holda muomaladagi pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun ham, Markaziy bank tijorat banklarining faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Tijorat banklarining muhim funksiyalaridan biri hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar o‘rtasida vositachi bo‘lib xizmat qiladi.

Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlar chiqarish va joylashtirish bilan ham shug‘ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qilish jarayonida mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin.

Aksioner tijorat banklarning yuqori organi – aksionerlarning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Har yili aksionerlarning yig‘ilishi nizomdagi va nizom kapitalidagi o‘zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini

tasdiqlash, Bank Kengashi tarkibini saylash bankning sho‘‘ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko‘rib chiqishi mumkin.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

– passiv operatsiyalar;

– aktiv ssuda operatsiyalar;

– bank xizmatlari va vostitachilik operatsiyalari;

– bankning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Tijorat banklarni ochishga ***litsenziya (ruxsatnoma)ni*** Markaziy bank beradi. U tijorat banklar faoliyatini olib borish bo‘yicha iqtisodiy normativlar belgilab beradi va ularning bajarilishini nazorat qilib boradi

Asosiy tushunchalar: bank, tashkiliy tuzilma, litsenziya, bosh litsenziya, tijorat banki, boshqaruv tizimi, huquqiy asoslari

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bank faoliyatini tashkil qilishning asoslari nimalardan iborat?
2. Tijorat banklarining huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlabki litsenziya tijorat banklarida qanday shartlar asosida beriladi?
4. Asosiy litsenziya tijorat banklarida qanday tadbirlar o‘tkazilgandan keyin beriladi?
5. Tijorat banklarining boshqaruv tizimida nechta organ faoliyat yuritadi?
6. Tijorat banklarining funksiyalari nimalardan iborat?

10-mavzu. TIJORAT BANKLARNING OPERASIYALARI

§10.1. Tijorat banklarning passiv operasiyalari

Bank resurslari banklar tomonidan passiv operasiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi va bank balansining passiv qismida aks ettiriladi. Bank resurslari bankning o‘z mablag’lari, qarzga olingan ya’ni, jalb etilgan mablag’lardan, hamda emitentlashgan mablag’lardan iborat bo‘ladi.

Bank resurslardan aktiv operasiyalar o‘tkazish orqali daromad olish uchun foydalaniladi. Bank resurslarni yaratishning manbai bo‘lib bank mijozlarning omonatlari va qo‘yilmalari xizmat qiladi. Ammo mijozlar mablag’larini mavjudligini ko‘rsatish lozim.

Bankning o‘z mablag’lari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav fondi.
- rezerv fondi.
- banklar foydasidan yaratilgan maxsus fondlar.
- banklarning yil davomida taqsimlanmagan foydasi.

Tijorat banklarning resurslari quyidagi tuzilishiga ega:

O‘z mablag’lari:

A) rezerv fondi.

B) maxsus fondlar.

S) taqsimlanmagan foyda.

Jalb etilgan mablag’lar:

A) boshqa banklardan jalb etilgan mablag’lar.

B) depozit operasiyasidan tushgan mablag’lar.

Emitentlashgan mablag’lari:

-qimmatbaho qog’ozlarni sotishdan olingan mablag’lar.

Vaqtinchalik bo‘sh pul mablag’larni jalb etish va to‘lash tijorat bankining eng asosiy vazifasi va iqtisodiy asosdir.

Tijorat bankning vazifasi jalb etilgan mablag’lar tarkibiga quyidagilar kiradi:

1.Ustav fondi bank faoliyatini tashkil etish uning ustav fondini yaratishdan boshlanadi.

Ustav fondi – bu jismoniy va yuridik shaxslarning jamg’armasi hisobidan yaratiladi va ularning majburiyatlarini bajarish uchun hizmat qiladi. Ustav fondini yaratish bank turiga bog’liq bo‘lib, hissadorlik banki aksiyalar qiymati, xususiy yoki kooperativ banklar esa o‘z muassislari ulushi asosida yaratiladi.

Bank ustav fondini yaratishda bank kreditlari, boshqa jalb etilgan mablag’lar, shuningdek, siyosiy partiyalar, diniy va boshqa jamoat tashkilotlari

mablag’laridan foydalanish mumkin emas. Banklar ustav fondini ko‘paytirishlari mumkin.

Aksiyadorlik jamiyati asosida tashkil qilingan tijorat banklari qo‘shimcha aksiyalar chiqarish va ularni jismoniy va yuridik shaxslar orasida tarqatish yo‘li bilan ko‘paytirish mumkin yoki ularga obligasiya chiqarish huquqi ham berilgan.

Ustav kapitalini muntazam ravishda ko‘paytirib borish qimmatbaho qog’ozlar chiqarish bilan birgalikda bank foydasidan turli rezerv fondlarini yaratish orqali amalga oshiriladi. Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banklari ustav kapitali erkin muomaladagi valyutada yaratilish mumkin.

Tijorat banklarning rezerv fondlari - aktiv operasiyalar natijasida ko‘riladigan zararlarni qoplash, bank tamonidan chiqarilgan imtiyozli aksiyalar bo‘yicha dividendlar to‘lashda bank foydasi yetarli bo‘lmay qolgan hollarda to‘lash uchun yaratiladi.

Rezerv fondi har yili bank foydasidan ajratmalar hisobidan yaratiladi. Rezerv fondining miqdori bank ustav fondining 25 % dan 100 gacha belgilanadi. Uning miqdori 100 % dan oshsa, ustav fondiga o‘tkazib yuborilib, rezerv fondiga yangidan mablag’ o‘tkaziladi.

Tijorat banklarida rezerv fondlari bilan birgalikda bank foydasidan ajratmalar hisobiga boshqa maxsus fondlar ham yaratib boriladi. Fondlarga taqsimlab bo‘lgandan keyin qolgan qismi **taqsimlanmagan foyda** deyiladi.

Banklar o‘z mablag’larini ko‘paytirishda 2 usuldan foydalanish mumkin:

1.Foydani jamg’arib borish, foyda hisobidan turli rezerv fondlar yaratish va ularni kapitallashtirish orqali;

2.Yangi aksiyalar chiqarish va yangi hissadorlarni jalb etish orqali.

Bankning o‘z mablag’lari banklar moddiy bazasining rivojlanish manbai hisoblanadi.

Bank resurslarini shakllantirish bilan bo‘lgan operasiyalar banklarning **passiv operasiyalari** deyiladi. Passiv operasiyalar yordamida tijorat banklarining passiv hisob raqamidagi pul mablag’larining salmog’i oshib boradi. Banklarning passiv operasiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda muhim o‘rin o‘ynaydi. Passiv

operasiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo‘lgan kredit resurslarin tashkil qiladi.

Tijorat banklarni passiv operasiyalarini asosan to‘rtta shakli mavjud:

1.qimmatbaho qog’ozlarni muomalaga chiqarish yo‘li bilan resurslar yig’ish;

2.foyda hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;

3.boshqa kreditorlarning mablag’larini jalb qilish;

4. depozit operasiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarning resurslari bankning o‘z mablag’lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag’lar hisobidan shakllanadi. Keltirgan passiv operasiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o‘z mablag’lari yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o‘z mablag’lariga

- bankning ustav kapitali,
- rezerv kapitali, maxsus fondlar,
- moddiy rag’batlantirish fondi,
- boshqa har xil tashkil qilingan fondlar,
- taqsimlanmagan foydasi kiradi.

Amaliyotda bank passivlarining 20% banklarning o‘z mablag’lariga to‘g’ri keladi.

Banklarning o‘z mablag’lari ichida asosiy o‘rinni bankning o‘z kapitali egallaydi. Bankning o‘z kapitali tarkibiga ustav kapital, xarajatlarni qoplash bir qismi, ya’ni, ustav kapital, xatarlarni qoplash uchun tashkil qilingan rezerv fondi, taqsimlanmagan foyda kiradi. Banknig o‘z kapitali bank kreditorligini ta’minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi.

Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko‘rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang’ich nuqtasi hisoblanadi.

Banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilingan

bo‘lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo‘li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini ta’minlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko‘rsatiladi. Ustav fondi summasining oshirilishi bank aksionerlari tomonidan umumiy yig’ilishda hal qilinadi.

Bankning o‘z mablag’lari uning faoliyatining asosini tashkil qiladi, chunki ular jalb qilayotgan depozitlar, ya’ni, real kredit resurslari hajmini pirovard natijada aktiv amaliyotlar hajmini belgilab beradi. Bankning o‘z mablag’lari tijorat banklarining faoliyatini boshqaruvchi va ular ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Markaziy bank uchun muhim ma’lumot manbai hisoblanadi.

Bankning o‘z mablag’lariga ustav fond (kapital) rezerv fondi va bank foydasi hisobiga tashkil topadigan bank fondlari, hamda yil davomida taqsimlanmagan foyda kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o‘z mablag’lariga to‘g’ri keladi. Bankning o‘z mablag’lari ichida asosiy o‘rinni ustav kapitali egallaydi.

Markaziy bankning me’yoriy talablariga muvofiq bank kapitali asosiy (birinchi daraja kapital) va qo‘shimcha (ikkinchi daraja) kapitalidan iborat. Birinchi daraja kapital hisob-kitob qilingan kapital yig’indisining 50 foizidan kam bo‘lmasligi lozim. Tartibga solish funksiyasini asosan, birinchi daraja kapital bajaradi, chunki u doimiyroq hisoblanadi.

Bank kapitali uning faoliyat yuritish chegaralarini belgilab beradi, investorlar hamda aksiyadorlar va qolaversa, bankning o‘zi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan moliyaviy barqarorlik darajasini ko‘rsatib beradi.

Bankning tashkil topish shakliga qarab, ustav kapitalining shakllantirilishi turlicha bo‘ladi. Agar bank aksionerlik jamiyati ko‘rinishida shakllanayotgan bo‘lsa, ustav fondi aksiyalarining nominal qiymati ko‘rinishida tashkil topadi. Bunda aksiyalar ochiq obuna qilish yo‘li bilan yoki ta’sischilarning ustav fondidagi ulushlariga qarab tarqatilishi mumkin.

Agar bank mas’uliyati cheklangan jamiyat ko‘rinishida tuzilgan bo‘lsa, ustav

fondi ulushlarga bo‘lingan holda bo‘ladi. Ularning hajmi ta’sis hujjatlari bilan aniqlanadi. Bunda bank ishtirokchilari o‘zlarining ulushlari me’yyori chegarasida majburiyatlarni o‘z zimmalariga oladilar.

Bankning tashkiliy - huquqiy shakliga qaramay, uning ustav fondi huquqiy va jismoniy shaxslarning to‘lovlari orqali shakllanadi va ta’sischilarning majburiyatlarini bajarish uchun xizmat qiladi. Ustav fondi faqat bank ishtirokchilarining xususiy mablag’lari hisobiga tashkil topishi mumkin. Jalb qilingan kredit, garovga olingan, boshqa yo‘llar bilan jalb qilingan mablag’lar hisobidan ustav fondini shakllantirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Bankning ustav fondi faqat pul mablag’lari va moddiy aktivlar hisobiga tashkil topishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalini eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Markaziy bank faoliyat shartlari, biznes-rejada ko‘rsatilgan operasiyalar turi va hajmiga qarab, bank ustav kapitali miqdoriga qo‘shimcha talablar qo‘yish mumkin. Ustav fondining minimal miqdori bankning barqaror faoliyatini ta’minlash uchun o‘rnatiladi.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda quyidagi asosiy talablarga rioya qilinadi.

- Markaziy bank belgilagan ustav kapitalining eng kam miqdori yuzasidan talablarga muvofiqligi;
- Ko‘zda tutilayotgan o‘sishni qo‘llab - quvvatlash darajasi;
- Ko‘zda tutilayotgan daromadlar va asosiy foizlar darajasi;
- Muassislarning zarur hollarda qo‘shimcha kapitallar kirita olish qobiliyati va boshqalar.

Faoliyat ko‘rsatayotgan banklar ustav kapitaliga talablar iqtisodiy ahvol va bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bank ustav kapitali miqdorini o‘zgarishi va o‘zgarishni ro‘yxatga olish tartibi Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi.

Jalb qilingan mablag’lar. Jalb qilingan mablag’lar aktiv operasiyalarni, avvalo kredit operasiyalarini amalga oshirish uchun pul resurslariga bo‘lgan ehtiyojni qoplaydi. Ularning roli juda katta bo‘lib, bank resurslarining 70% dan

ortig’ini tashkil qiladi. Yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh mablag’laridan foydalanish orqali, tijorat banklari ular yordamida xalq xo‘jaligining va aholining qo‘shimcha aylanma mablag’larga bo‘lgan ehtiyojini qondiradi, pullarni kapitalga aylanishiga yordam beradi.

Banklarning mablag’larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo‘lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turadi. Jalb qilingan mablag’lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

Hozirgi kunda banklar amaliyotida mavjud me’yoriy hujjatlariga asosan:

- davlat ixtisoslashtirilgan banklar bazasida tashkil topgan tijorat banklari uchun jalb qilinadigan mablag’lar hajmi o‘z kapitalining 25 barobaridan oshmasligi kerak;
- yopiq turdagi aksioner banklar uchun 20 barobardan oshmasligi;
- ochiq turdagi aksioner banklar uchun 15 barobardan oshmasligi kerak.
- Banklar jalb qiladigan mablag’lar tarkibi turlicha bo‘ladi. Ularning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:
- bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag’lar (depozitlar),
- o‘z qarz majburiyatlarini chiqarish yo‘li bilan mablag’larni to‘plash (depozit va jamg’arma sertifikatlarini,
- veksellar, obligasiyalar va banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag’lari va boshqalar kiradi.
- Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig’ish usuliga qarab quyidagi guruhlarga bo‘linadi:
- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Jalb qilingan mablag’larni asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Bankning emitentlashgan mablag’lari. Banklar mijozlar mablag’laridan yetarli darajada uzoq muddatga foydalanishni amalga oshirishdan

manfaatdordirlar. Shu sababli banklar obligasiya qarzlari, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo‘li bilan o‘z resurslarining miqdorini ko‘paytirib boradilar.

Obligasion qarzlar obligasiyalar ko‘rinishida emitentlashadi. Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligasiyalar uchraydi. Bu obligasiya bo‘yicha daromad egasi ixtiyoriga ko‘ra milliy valyuta yoki AQSh dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to‘lanishi mumkin.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab bir yilida ikki marta ularni to‘lash majburiyatini o‘z zimmasiga oladilar. Buning uchun mijoz ko‘rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag’larni olishi to‘g’risida bankka xabar berishi shart

§10.2.Tijorat banklarining aktiv operasiyalari

Aktiv operasiyalar bu banklar foyda olish va banklarning likvidligi (to‘lovga qobiliyati) ta’minlash maqsadida o‘z mablag’larini xo‘jaliklar va aholi ehtiyoji uchun joylashtirish tushuniladi.

Banklarning aktiv operasiyalari turli shaklda bo‘lib, bank aktivlari turli xil iqtisodiy mazmunini aks ettiriladi. Banklar juda keng tarqalgan aktiv operasiyalariga; ssuda, investisiya va bir qism boshqa operasiyalar kiradi.

Ssuda operasiyalari banklarga daromadning asosiy qismini olib keladi, vaqtincha harakatsiz yotgan pul mablag’larini ishlab chiqish, muomala va iste’molni rag’batlantirgan holda harakatga soladi.

Mobilizasiyalashgan pul mablag’lari banklar mijozlarini kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo‘llab-quvvatlash uchun foydalanadi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog’liq bo‘lgan operasiyalar banklarning aktiv operasiyalari deyiladi. Bankning aktiv operasiyalarida asosiy o‘rinni ularning kredit yoki ssuda operasiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta’minotidan kelib chiqib, kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta’minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chikib, ular muddatli va onkol kreditlar (inglizchadan **on call** – talab bo‘yicha)ga bo‘linadi.

Ssudalar berilishining ta’minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog’ozlar) va boshqalar bilan ta’minlangan kreditlarga bo‘linadi.

Veksellarni qayd qilish deganda, bank tomonidan ularni to‘lash muddati tugagunga qadar veksellarni sotib olish tushuniladi. O‘z navbatida, bank, agarda mablag’lar bilan ta’minlanganlikda qiyinchilik sezayotgan bo‘lsa, Markaziy bankning xududiy boshqarmalarida berilgan veksellarni qayta hisobdan o‘tkazishi mumkin. Vekselni hisobga olib bank uning vaqtinchalik egasi bo‘ladi va vekselni emitent qilgan yoki uni hisobga olish uchun taqdim qilgan shaxsga ma’lum miqdorda pul to‘laydi. Bu operasiya uchun bank mijozdan qayd etish foizi yoki diskont deb ataluvchi ma’lum foiz undiradi.

Diskont – bu vekselda ko‘rsatilgan summa bilan veksel egasiga to‘lanadigan summa o‘rtasidagi farqdir. Ba’zi davlatlarda banklar o‘zlarida alohida mijozlarning kreditlash qobiliyatini o‘rganuvchi ayrim korxona va shaxslar veksel hisobi limitini o‘rnatuvchi hisob bo‘yicha qo‘mitalarni tashkil etadilar.

Veksellar, tijorat, moliyaviy va «do‘stona» (bronza) veksellariga bo‘linadi.

Tijorat veksellari tovar munosabatlari asosida vujudga keladi. Ular boshqa veksellarga nisbatan ishonchlidir.

Ko‘pgina veksellar moliyaviy xarakterga ega, ya’ni, ular broker yoki makler tomonidan hisob foizini olish uchun muomalaga chiqariladi.

«Do‘stona veksellar» – bu ikki shaxsning har qanday tovar harakatisiz bankdan mablag’ olish uchun bir-birlariga beradigan veksellardir.

Tadbirkorlar tomonidan chiqarilgan veksellarni «bronza» veksellari deb ham ataladi.

Akseptli operasiyada bank o‘zi akseptlashtirayotgan vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. Ya’ni, berilgan veksel bo‘yicha o‘z hisobidan to‘lovini kafolatlaydi. Shunday aksept kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini to‘lash uchun tegishli summani bankka to‘lash majburiyatini oladi.

Xalqaro miqyosda veksellar bilan bog’liq bo‘lgan hamma operasiyalar 1930 yilda qabul qilingan Jenevada tuzilgan konvensiya bilan qat’iy belgilanadi.

Veksel bo‘yicha beriladigan kreditdan foydalanishning muhim shakli aval hisoblanadi. Bunda veksel bo‘yicha haq to‘lash bevosita veksel beruvchi bilan amalga oshiriladi. Aval esa haq to‘lashni kafolatlaydi. Aksept – aval operasiyalarining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o‘zida ham aktiv, ham passiv operasiyalarga tegishli bo‘ladi.

Bank avvali veksel munosabatlarini hamda ularning boshqa banklardagi hisob-kitobini yengillashtiradi. Chunki yirik avalda hisob va qayta hisoblashda mutlaq tartibda amalga oshiriladi. Bir bank tomonidan avallashgan veksellar boshqa bank tomonidan ham hisobga olinadi.

«Veksel bo‘yicha ssuda» operasiyasida veksel egasi bo‘lib avvalgi veksel oluvchi qoladi, bank esa uning ta’minoti ostida mijozga veksel qiymatining 50-70% miqdorida ssuda beradi.

Banklar aktiv operasiyalarining muhim turi tovarlar bo‘yicha ssudalar, ya’ni, tovarlarni garovga qo‘yib ssuda olish hisoblanadi. Hujjatlar, variantlar (tovarlarni omborda saqlash javobgarligi bilan qilinganligi to‘g’risidagi guvohnoma), temir yo‘l hujjatlari, konosamentlar (yukni kemaga qabul qilinganligi to‘g’risidagi paroxod jamiyatlari guvohnomasi), yuklarni tashishi to‘g’risidagi hujjat bo‘yicha ssudalar olish hisoblanadi.

Tovarlar bo‘yicha ssudalar bank tomonidan tovarning to‘liq bozor qiymatida emas, balki uning bir qismi (odatda, 50-60% dan yuqori bo‘lmaydi) beriladi.

Tijorat banklari aktiv operasiyalarining yana bir turi fond operasiyalaridir.

Turli qimmatli qog’ozlar uning ob‘yekti bo‘lib xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qog’ozlar bo‘yicha operasiyalarining 2 turi ko‘proq qo‘llaniladi. Bular qimmatli qog’ozlarni kreditning ta’minlanganligi uchun qabul qilish yo‘li bilan ssudalar berish va ularni bank tomonidan o‘z hisobiga sotib olish yo‘li bilan operasiyalar o‘tkazish.

Qimmatli qog’ozlar ta’minoti bo‘yicha ssudalar ularning to‘liq bozor kursi qiymati bo‘yicha emas, balki ularning ma’lum bir qismi (60-80%) bo‘yicha beriladi.

Qimmatli qog’ozlar soxta kapitalni ifodalasa-da, ular bo‘yicha ssudalar

haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog’langan jarayonga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, qimmatli qog’ozlardagi bank investisiyalari ham mavjud bo‘lib, bu holda bank turli emitentlardan qimmatli qog’ozlarni sotib oladi va bank qimmatli qog’ozlar portfeli vujudga keladi.

Bank tomonidan qimmatli qog’ozlarning xarid qilinishidan maqsad – bu qimmatli qog’ozlarni keyinchalik qayta sotish yoki kapitalning uzoq muddatga qo‘yilishi yo‘li bilan foyda olishdan iborat.

Oxirgi yillarda Respublikaning ko‘pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko‘p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog’ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Hozirgi kunda tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta’minoti sifatida ko‘chmas mulk, boshqa bank yoki sug’urta tashkilotining sug’urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operasiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o‘rinni egallaydi.

Banklarning aktiv operasiyalari quyidagicha tasniflanadi:

1. Daromad olish nuqtai nazaridan;
2. Likvidlik nuqtai nazardan;
3. Xavf – xatar darajasiga ko‘ra bo‘linadi.

Lombard krediti tovar moddiy boyliklarning, asosiy faoliyatiga ta’lluqli bajarilgan ishlar ko‘rsatilgan xizmatlarning haqini to‘lash uchun qimmatli qog’ozlarni garovga qo‘yib alohida ssuda hisob varag’idan berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Lombard kreditini ta’minlashda garov shartnomasini rasmiylashtirish bilan quyidagilar qabul qilinishi mumkin:

Davlatning qimmatli qog’ozlari:

Boshqa emitentlarining aksiyalari, obligasiyalari va depozit sertifikatlari.

Bankning o‘z aksiyalari garov sifatida qabul qilinmaydi. Qimmatli qog’ozlar kotirovkasida kurs xatarini belgilab beradigan qimmatli qog’ozlar bozorida birja kursi o‘zgarishlari munosabati bilan qimmatli qog’ozlarning garov qiymati birja nominal qiymatining 80 % dan oshmasligi, kotirovka qilinmaydigan qimmatli

qog’ozlarning garov qiymati esa nominal qiymatining 60 % dan oshmasligi lozim.

Qimmatli qog’ozlarni garovga qo‘yish bilan kredit berish 12 oydan oshmasligi lozim. Davlatning qimmatli qog’ozlari garoviga qabul qilishda kreditning eng katta miqdori uning garov qiymatining 90 % igacha yetishi mumkin.

Qarz oluvchi fond bozoridan sotib olingan boshqa qimmatli qog’ozlarni garovga qo‘yganda kreditning eng katta miqdori garov qiymatining 80% idan oshmasligi lozim.

Lombard krediti alohida ssuda hisob varag’i bo‘yicha kreditlashga mos keladigan tartibga o‘xshashdir. Lombard kreditiga garovga qo‘yilgan qimmatli qog’ozlar bo‘yicha olinadigan daromadlar qarz oluvchining muddatsiz depozit hisob varag’iga kiritiladi va birinchi navbatda ularni saqlash bo‘yicha xarajatlarni qoplashga, shuningdek, kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni to‘lashga sarflanadi.

Kredit bo‘limi xodimi kontokorrent hisob varag’i bo‘yicha har oyda mablag’lar harakatini o‘rganib chiqadi va oy davomida hisob varaq bo‘yicha depozit qoldiqlari yoki kredit qoldiqlari ustunligini hisobga olib, kontokorrent hisobvarag’i bo‘yicha mijozni kreditlashni davom ettirishni lozim topadi yoki maqsadga muvofiq emas deb xulosa beradi. Agar mijoz tomonidan moliyaviy ko‘rsatkichlarga amal qilinmasa, uning to‘lov layoqati yomonlashib borsa-da bu ko‘rsatkichlarning yaxshilanishiga umid bo‘lmasa bankning kredit qo‘mitasi mijozning kontokorrent hisob varag’i bo‘yicha kreditlashni to‘xtatish va avval berilgan kreditni undirish bo‘yicha chora-tadbirlarni ko‘radilar.

3.Overdraft kontokorrentning o‘ziga xos shaklidir. Uning o‘ziga xos xususiyati mijozga uning hisobvarag’ida qisqa muddatda debet qoldig’i bo‘lishiga ruxsat beradi. Overdraftdan foydalanish huquqi faqat eng ishonchli mijozlarga beriladi.

Overdraft hisob raqami kredit tovar-moddiy boyliklar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirishda beriladi. Boshqa to‘lovlar Overdraft hisob varag’i bo‘yicha kredit qoldig’i miqdorida amalga oshiriladi. Konokorrent hisobvarag’idan farqli

ravishda overdraft bank bilan mijoz o‘rtasida bitimga asosan rasmiylashtiriladi.

Bu bitimga asosan bank qarz oluvchi hisobvarag’idagi mablag’larda ortiqcha xarajatlarni to‘lanmaslikka hisobga haqli deb kelishiladi. Overdraft krediti bo‘yicha har oyning oxirida kredit qoldig’iga erishilishi lozim.

Mijoz tomonidan overdraftdan foydalanish mobaynida uni boshqa kredit turiga rasmiylashtirish mumkin, faqat kontokorrent turiga yo‘l qo‘yilmaydi. Overdraft hisob varag’i eng ishonchli mijozlarga ochiladi.

1) daromad olish nuqtai nazardan:

A) daromad keltiruvchi;

b) daromad keltirmaydigan aktivlarga bo‘linadi;

Bankka foyda keltiruvchi aktivlarga: Ssuda investisiya operasiyasining bir qismi, boshqa operasiyalar kiradi.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga kassa naqd pullari, Markaziy bankdagi korrespondentlik va rezerv schyotida qoldiq mablag’lar banklarni asosiy fondlarni investisiyasi.

2)**Likvidlik nuqtai nazardan** aktivlar 3 ga bo‘linadi:

a)yuqori likvid aktivlar;

b)likvid aktivlar;

v) ishonchsiz aktivlar.

Yuqori likvid aktivlar kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi korrespondent schyotidagi qoldiq mablag’lar, Markaziy Bankdagi rezerv schyot mablag’lar qoldig’i qimmatbaho qog’ozlarga aylantirilgan mablag’lar (GKO). Likvid aktivlarga banklarni qisqa muddatli qo‘yilmasi; ssuda qimmatbaho qog’ozlar, faktoring operasiyasi va boshqalar kiradi. Uchinchi guruh aktivlariga ishonchsiz aktivlar banklarning uzoq muddatli qo‘yilmasi: ssuda qimmatbaho qog’ozlar kiritiladi, sotilishi qiyin bo‘lgan bank qo‘yilmasi (binolar, inshootlar, muddati o‘tgan ssuda qarzlar).

3)**Xavf – xatar darajasiga ko‘ra aktivlar 5 guruhga bo‘linadi:**

a) 1 – guruh aktivlariga nol darajali xavf – xatarga ega bo‘lgan kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi korrespondent va rezerv schyotidagi qoldiq

mablag’lar, davlat qimmatbaho qog’ozlari.

b) 2 – guruhga 10 % xavf – xatarlar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar: bunga chet el banklaridagi korrespondent schyotidagi qoldiqlar kiradi.

v) 3 – guruh aktivlariga 20 % xavf – xatar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar qimmatbaho qog’ozlar investisiyasi kiradi.

g) 4 – guruh aktivlariga 50 % xavf – xatar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar tijorat banklaridagi korrespondent schyotlarining qoldiq mablag’lari tushuniladi.

d) 5 – guruh 100 % xavf – xatar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar qisqa muddatli, muddati o‘tgan ssudalar va qolgan bank investisiyasi kiritiladi.

Asosiy tushunchalar: aktiv operasiyalar, bank aktivlari, ssuda, investisiya, bank resurslari, onkol kreditlar, moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog’ozlar), tijorat, moliyaviy va «do‘stona» (bronza) veksellar, likvid aktivlar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tijorat banklarning resurslari deganda nimani tushunasiz?
2. Bankning o‘z mablag’lar tarkibiga nimalar kiradi?
3. Bankning jalb qilingan mablag’lar tarkibiga nimalar kiradi?
4. Banklarning passiv operasiyalar haqida tushuncha bering.
5. Bankning ustav kapitali deganda nimani tushunasiz?
6. Tijorat banklarning qimmatbaho qog’ozlarni muomalaga chiqarishdan maqsad nimada?
7. Jalb qilingan mablag’larni asosiy qismini qanday mablag’lar tashkil etadi?
8. Banklar o‘z mablag’larini ko‘paytirishda qaysi usullardan foydalanadi?
9. Aksiyadorlik jamiyati asosida tashkil qilingan tijorat banklari ustav fondini qanday yo‘llar bilan ko‘paytirishi mumkin?
10. Banklar mijozlar mablag’laridan qaysi muddatga foydalanishni amalga oshirishdan manfaatdor?
11. Tijorat banklari aktiv operasiyalari deganda nimani tushunasiz?
12. Aktiv operasiyalarni tasniflang.

13. Tijorat banklarga daromad keltiradigan va daromadgan keltirmaydigan aktivlarga tarif bering.
14. Davlatning qimmatli qog’ozlari haqida gapirib bering.
15. Banklarning investision operasiyalariga tarif bering.
16. Lombard krediti deganda nimani tushunasiz?
17. Overdraft hisobraqami deganda nimani tushunasiz?
18. Overdraft hisobraqami kimlarga ochiladi?
19. Kontokorrent hisobvarag’i bo‘yicha mijozni kreditlashni tariflab bering.
20. Xavf – xatar darajasiga ko‘ra aktivlar necha guruhga bo‘linadi?

IV-BOB: XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARINING IQTISODIY-HUQUQIY ASOSLARI

11-mavzu. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI

§11.1. Xalqaro moliya va valyuta-kredit tashkilotlari hamda ularning jahon xo‘jaligi taraqqiyotidagi o‘rni

Xalqaro moliya va valyuta-kredit tashkilotlari davlatlararo bitimlar asosida valyuta va kredit munosabatlarini tartibga solish maqsadlarida tashkil etilgan xalqaro iqtisodiy tashkilotlardir.

Ma’lumki, 2-jahon urushi oqibatida urushda qatnashgan mamlakatlarning xalq xo‘jaliklari vayron bo‘ldi, ularning moliya-kredit tizimlari izdan chiqdi. Urush oqibatlarini tugatish uchun esa urushda ishtirok etgan mamlakatlarning o‘z resurslari yetishmas edi.

Ana shu sababli jahondagi ko‘pchilik mamlakatlarning moliyaviy imkoniyatlarini birlashtirish va urush oqibatlarini tugatish hamda xalq xo‘jaligini tiklashga yo‘naltirish zarurati tug’ildi.

Ana shu maqsadlarda 1944-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Bretton-Vuds (AQSh) xalqaro valyuta–moliya konferensiyasida Xalqaro Valyuta Fondi va Xalqaro qayta tiklash va taraqqiyot bankini tashkil etish to‘g’risida qaror qabul qilindi.

Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ni tashkil etishdan maqsad, xalqaro va milliy valyuta-moliya tizimlarini tiklash va barqarorlashtirish bo‘lsa, Xalqaro qayta tiklash va taraqqiyot banki (XQTTB) esa investisiyalarni kreditlashni kengaytirishga ko‘maklashadi.

Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotining barqarorlashuvi, xalqaro iqtisodiy aloqalarning kengayishi va jahon xo‘jaligining rivojlanishi natijasida XVF va XQTTB faoliyati ham o‘zgarib bordi. Endi ular iqtisodiy bo‘hronga uchragan mamlakatlarga o‘z iqtisodiyotlarini qayta qurish, mustaqillikka erishgan mamlakatlarni iqtisodiy o‘sishlarini tezlashtirish maqsadlarida moliyaviy ko‘mak bera boshladilar.

Keyingi paytlarda nafaqat xalqaro miqyosda, balki alohida mintaqalarda ham valyuta-kredit muammolarini hal etish zarurati paydo bo‘ldi. Natijada mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari vujudga keldi. Ular qatoriga Osiyo Taraqqiyot Banki, Amerikalararo Taraqqiyot Banki, Afrika Taraqqiyot Banki, Yevropa Qayta Tiklash va Taraqqiyot Banklari va boshqalarni kiritish mumkin.

§11.2. Xalqaro moliya va valyuta – kredit tashkilotlari hamda O‘zbekiston Respublikasining ular bilan o‘zaro hamkorligi

Avval ma’lumot berganimizdek, bugungi kunda jahonda o‘nlab xalqaro va mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari faoliyat ko‘rsatmoqdalar. Biz ularning ayrimlari to‘g’risida to‘xtalib o‘tamiz:

1. Xalqaro hisob-kitoblar banki (XHB) birinchi xalqaro bank bo‘lib, 1930-yilda Angliya, Fransiya, Italiya, Germaniya, Belgiya va Yaponiya Markaziy banklari va Morgan bankirlik uyi boshchiligidagi bir guruh Amerika banklari tashabbusi bilan Shveysariyaning Bazel shahrida tashkil etildi.

XHBning asosiy vazifasi markaziy banklar va ular o‘rtasidagi hisob-kitoblarni muvofiqlashtirish bo‘lib, u asosan G’arbiy Yevropa banklarini birlashtirdi. XHB Yevropa valyuta tizimi mamlakatlari orasidagi hisob-kitoblarni ishlab chiqdi. XHB depozit, ssuda, valyuta va fond operasiyalarini bajaradi.

Hozirda XHBning a’zolari qatoriga 30 dan ortiq, shu jumladan, sobiq sosialistik mamlakatlar-Albaniya, Vengriya, Bolgariya, Polsha kabi mamlakatlarning Markaziy banklari kiradi. XHB G’arbiy Yevropa mintaqaviy bankidan xalqaro valyuta kredit tashkilotiga aylandi. Odatda «XHB- Markaziy banklar banki» deyishadi.

2. Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) Birlashgan Millatlar Tashkilotining maxsus muassasasi sifatida o‘z faoliyatini 1947-yilda boshladi. Uning shtab kvartirasi Nyu-Yorkda joylashgan. XVF kapitali ishtirokchi –mamlakatlar badallaridan tashkil topadi. XVF boshlang’ich davrda 49 ta mamlakatni birlashtirgan va 7,7 mlrd. AQSh dollari miqdorida kapitalga ega bo‘lgan bo‘lsa, uning a’zolari soni- 155 tadan oshib, kapitali esa 90 mlrd. AQSh dollaridan o‘tdi.

XVFning asosiy vazifalari xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ko‘maklashish, valyuta barqarorligini qo‘llab-quvvatlash, valyuta cheklovlarini bartaraf etish hamda a’zo mamlakatlarga kredit resurslarini berishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi 1992-yildan e’tiboran XVF a’zosidir. XVF tomonidan mamlakatimizda iqtisodiyot, moliyaviy sektor va statistika sohasidagi ishlar, valyuta va tashqi savdo tizimlarini erkinlashtirishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqishga amaliy yordam berildi.

XVF tomonidan banklar va bank faoliyati to‘g’risidagi qonunchilik hujjatlarini tayyorlash, xalqaro andozalarga javob beruvchi buxgalteriya hisobvaraqlarining yangi rejasini ishlab chiqish, hisob va hisobotlarning yangi tizimi hamda elektron to‘lovlar tizimini joriy etish, statistik axborotni yig’ish tizimini takomillashtirishda yaqindan yordam berildi.

XVF tomonidan O‘zbekistonga umumiy miqdori 165,2 mln. SDR miqdorida kreditlar berildi. Ushbu summadan 99,17 mln. SDR tuzilmaviy o‘zgarishlar mexanizmi doirasiga va 65,45 mln. SDR «Stendbay» kreditlariga to‘g’ri keladi.

3. Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot Banki (XTTB) o‘z faoliyatini 1946 yilda boshladi. Bank o‘z faoliyatini kengaytirish jarayonida quyidagi turdosh muassasalarini tashkil etdi:

-1956-yilda Xalqaro Moliya Korporasiyasi;

-1960-yilda Xalqaro Rivojlanish Uyushmasi ;

-1966-yilda Investisiyalarga doir da’volarni tartibga solish Xalqaro markazi;

-1988-yilda Investisiyalarni kafolatlash bo‘yicha ko‘p tomonlama agentlik:

Hozirda yuqoridagi muassasalar birgalikda **Jahon banki guruhi**, ularning yetakchisi bo‘lgan XTTB esa **Jahon Banki** deb ataladi. Bankning shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. Jahon bankining aksiyadorlik kapitali 200 mlrd. AQSh dollariga yaqin bo‘lib, unga 180 dan ortiq mamlakatlar a’zodir. Bank xodimlari soni esa 7000 kishidan ko‘p bo‘lib, har yili 1 mlrd. AQSh dollaridan ziyod daromad oladi. Jahon banki o‘zining 50 yillik faoliyati davrida 140 mamlakatga 6000 dan ortiq dasturlar bo‘yicha 300 mlrd. AQSh dollaridan ko‘p qarz berdi.

Jahon bankining asosiy vazifalari:

- rivojlanayotgan mamlakatlarga turli tarmoqlar va sohalarni rivojlantirish uchun investisiyalar kiritish;
- iqtisodiy masalalar bo‘yicha tahliliy ishlarni amalga oshirish, konsultasiyalar berish;
- boy va kambag’al mamlakatlar o‘rtasida resurslarni qayta taksimlashda vositachilik qilish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi Jahon Bankiga 1992-yilda a’zo sifatida qabul qilindi. O‘shandan buyon O‘zbekistonga Jahon Bankining umumiy miqdori 458 mln. AQSh dollari miqdoridagi kreditlari 9 ta loyiha bo‘yicha ajratildi.

Jahon Bankining O‘zbekistonga yordam ko‘rsatish bo‘yicha 2001-2003 yillarga mo‘ljallangan strategiyasida mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish, moliyaviy, tuzilmaviy, texnikaviy ko‘maklashish va maslahatlar berish ko‘zda tutiladi. Shuningdek, moliya sohasi, qishloq xo‘jaligi, transport, davlat korxonalarini qayta tashkil etish, eksportga chiqarilayotgan tovarlar turlarini ko‘paytirish, ijtimoiy infratuzilma va atrof-muhitni muhofaza qilish kabi sohalarda birgalikda harakat qilish mo‘ljallanmoqda.

4. Xalqaro Moliya Korporasiyasi (XMK) 1956-yilda tashkil etilgan bo‘lib, asosiy maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida xususiy sektor faoliyatini rag’batlantirishdir. XMK kapitali unga a’zo bo‘lgan 170 dan ortiq davlatlarning badallaridan tashkil etilgan bo‘lib, shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. XMK o‘z faoliyati davomida 100 dan ko‘p rivojlanayotgan mamlakatlarga 1000 dan ziyod investisiya loyihalari bo‘yicha 11 mlrd. AQSh dollari miqdorida kredit berdi.

O‘zbekiston XMKga 1992-yilda a’zo bo‘lgan. 1995 yildan e’tiboran mamlakatimizda XMK tomonidan moliyalashtirilayotgan loyihalar amalga oshirilmoqda. XMK umumiy miqdori 7,2 mln. AQSh dollarini tashkil etadigan 3 ta loyihada – «Fayz» OAJ, «O‘zkorfarmsanoat» QK, ABN- AMRO banklarni tashkil etishda ishtirok etgan.

2001-yildan boshlab XMK umumiy miqdori 79 mln. AQSh dollarini tashkil

etadigan 14 ta loyihada ishtirok etmoqda. Bugungi kunda XMK tomonidan umumiy hissasi 37,5 mln. AQSh dollarini tashkil etadigan 5ta loyiha bo‘yicha ishlar davom ettirilmoqda. XMK O‘zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida «Hamkorbank» orqali o‘z kredit liniyalarini ochgan.

5. Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (YeTTB) 1991-yilda tashkil etilgan bo‘lib, asosiy maqsadi Markaziy va Sharqiy Yevropa, shu jumladan Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlarida ochiq bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlarni moliyalashtirishda ko‘mak berishdir. Hozirda YeTTB muassislari 60 tadan ortiq bo‘lib, ustav kapitali 19,64 mlrd -YeVROni tashkil etadi. Shtab kvartirasi Londonda joylashgan, bank xodimlari soni 1100 kishidan ortiq. YeTTB 1998 yilga qadar 600 ta loyiha bo‘yicha 14 mlrd. EKYu miqdorida kreditlar bergan.

O‘zbekiston YeTTBga 1992-yilda a’zo bo‘ldi, bankning 4200 ta aksiyasi mamlakatimizga tegishlidir. Ushbu bank 1993-yildan boshlab O‘zbekistonda o‘zining birinchi loyihasini amalga oshira boshladi. Hozirda YeTTB ishtirokidagi umumiy summasi 1,4 mlrd. AQSh dollaridan ortiq bo‘lgan 20 tadan ortiq loyiha amalga oshirilmoqda. Bundan 723,8 mln. AQSh dollari miqdoridagi summa YeTTB tomonidan to‘g’ridan-to‘g’ri moliyalashtirilgan.

O‘zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida YeTTB tomonidan O‘R.TIF Milliy banki, «Asakabank», «O‘zsanoatqurilishbank» va «Agrobank» lar orqali umumiy miqdori 180 mln. AQSh dollari bo‘lgan kredit liniyalari ochilgan.

Bundan tashqari savdoni moliyalashtirish maqsadida O‘RTIF Milliy banki va «Asakabank» orqali 50 mln. AQSh dollari miqdorida kredit liniyasini ochgan.

YeTTB «O‘zbekLizingInTerNeshnl AJ», ABN-AMRO bank, O‘zDEUbank, Mintaqaviy Bank O‘quv Markazi, «Zarafshon- Nyumont», «Kosonsoy-TekMen», «Stroy Servis» kabi qo‘shma korxonalarni tashkil etishda o‘z kapitali bilan ishtirok etdi.

Bundan tashqari YeTTB tomonidan Toshkent aeroporti, temir yo‘llarni qayta tiklash va modernizasiyalash, Farg’ona neftni qayta ishlash zavodi hamda Sirdaryo

GRESini qayta tiklash va jihozlash maqsadlarida 200 mln. AQSh dollariga yaqin miqdorda kredit berildi. YeTTB o‘z ulushi 33,5 mln. AQSh dollari bo‘lgan xususiylashtirilgan korxonalarni qo‘llab-quvvatlash fondini tashkil etishda ishtirok etmoqda.

Hozirgi paytda umumiy miqdori 320 mln. AQSh dollari bo‘lgan, 8 ta loyiha bo‘yicha tayyorgarlik ishlari olib borilmoqda.

Umuman olganda, YeTTB O‘zbekiston iqtisodiyotiga eng ko‘p kapital kiritayotgan hamda kredit berayotgan xalqaro moliya-kredit tashkilotlaridir.

6. Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) 1965-yilda tashkil etilgan, shtab kvartirasi Manila (Filippin) da joylashgan. Unga 60 ga yaqin mamlakatlar a’zo bo‘lib, ulardan 14 tasi G’arbiy Yevropa va Amerika, qolganlari esa Osiyo va Tinch okeani mamlakatlaridir. 1998-yilda OTB kapitali 19 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan.

Bank faoliyatining asosiy maqsadi Osiyodagi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti va tashqi savdosiga ko‘maklashish, moliyaviy, texnikaviy va iqtisodiy yordam ko‘rsatishdir. OTB tomonidan oddiy kreditlar 10-25 yilgacha, maxsus kreditlar esa 25-40 yilgacha beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi 1995-yildan OTB a’zosi. Bankning mamlakatimizdagi faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari sifatida qishlok xo‘jaligi, infratuzilmani qayta tashkil etish, tog’-kon sanoati, gaz tarmoqlarini qurish, turizmni rivojlantirish, sog’liqni saqlash va ekologiya, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, bank tizimini rivojlantirish kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Hozirgi vaqtda respublikamizda OTB ishtirokidagi umumiy miqdori 387 mln. AQSh dollari miqdoridagi 7 ta loyiha amalga oshirilmoqda. Bankning 50 mln. AQSh dollari miqdoridagi kreditlari qishloq xo‘jaligi sohasidagi kichik va o‘rta xususiy tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan.

Uzunligi 320 km. bo‘lgan temir yo‘llarni qayta qurish va ta’mirlash uchun 70 mln. AQSh dollari miqdorida kredit ajratilgan. Umumta’lim maktablari uchun darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari nashr etish tizimini takomillashtirish uchun 40 mln. AQSh dollari miqdorida mablag’lar ajratildi. Avtomobil yo‘llarini qayta

tiklash loyihasi bo‘yicha 50 mln AQSh dollari sarflanmoqda.

Asosiy tushunchalar: xalqaro hisob-kitoblar banki, xalqaro valyuta fondi, xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, jahon banki, xalqaro moliya korporasiyasi

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Xalqaro moliya va valyuta – kredit tashkilotlari qanday maqsadlarda tuzilgan?
2. Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ni tashkil etishdan maqsad nimadan iborat edi?
3. Xalqaro Qayta Tiklash va Taraqqiyot banki (XKTTB) qanday ishlarni amalga oshirishga ko‘maklashadi?
4. Qanday mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari vujudga keldi?
5. Xalqaro hisob-kitoblar banki (XXB) ning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
6. Xalqaro Valyuta Fondi O‘zbekistonga qanday amaliy yordam kursatmokda?
7. Hozirda kaysi muassasalar Jahon Banki deb ataladi?
8. Xalqaro Moliya Korporasiyasi (XMK) faoliyati nimadan iborat?
9. Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki (YeTTB) O‘zbekistonda qanday faoliyat olib bormoqda?
10. Osiyo Tarakkiyot Banki (OTB) ning asosiy maqsadi nimalardan iborat?

GLOSSARIY

Aktiv - **1.** Buxgalterlik balansininig xo‘jalik mablag’larining holati aks ettiriladigan chap tomoni. **2.**Jismoniy yoki huquqiy shaxsga tegishli mol-mulk yig’indisi: asosiy vositalar, ishlab chiqarish moddiy zahiralari, nomoddiy aktivlar, pul mablag’lari, moliyaviy qo‘yilmalar.

Aktiv operasiyalari - bu banklarning foyda olish va bank likvidligi (to‘lovga qobiliyati)ni ta’minlash maqsadida o‘z mablag’larini xo‘jaliklar va aholi ehtiyoji uchun joylashtirilishidir.

Aksioner - aksionerlik jamiyatining muayyan aksiya ulushiga egalik qiluvchi va jamiyat me’yorida faoliyat ko‘rsatayotganda shu ulushga mutanosib dividend olib turuvchi a’zosi.

Aksioner bank - aksioner jamiyat (aksiyadorlik jamiyatiga qarang) kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi banklar. Aksionerlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi..

Badal - **1.** Biror narsa evaziga to‘lanadigan haq. **2**. Keyinchalik: biror tashkilot, jamiyat, uyushmalarga hamda shu kabilarga a’zo bo‘lgan shaxsning o‘z jamiyatini iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash maqsadida unga to‘lab turadigan puli, a’zolik haqqi.

Balans - bank mablag’lari va ularning tashkil topish manbalari holatini pul shaklida guruhlash va aks ettirish usulidir.

Bank kapitali - banklarga jalb qilingan va ular tomonidan kredit hisob-kitob va boshqa operasiyalar uchun foydalanadigan pulli kapitallar yig’indisi.

Bank - so‘zi italyancha «banko» so‘zidan olingan bo‘lib, pul muomalasi va kredit munosabatlari amalga oshiriladigan «stol», «peshtaxta», «kursi» ma’nolarini bildiradi. Hozirgi kunda bank - bu bo‘sh turgan pul mablag’larini yig’uvchi saqlab boruvchi va turli hil kredit hisob- kitob operasiyalarni amalga oshiruvchi yuridik tashkilotdir.

Bank tizimining bosh maqsadi - jahon talablariga mos keluvchi rivojlangan kredit tizimiga ega bo‘lish, xo‘jaliklar va aholining bo‘sh turgan pul mablag’larini jalb qilish va uni samarali taqsimlash asosida aholining talabini

qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan iborat.

Bank vekseli - bu biror korxonaning mazkur bankga vekselda koʻrsatilgan summada depozit kuchayganini tasdiqlaydigan qimmatli qogʼozidir.

Bank kapitali – bankning oʻz resurslari boʻlib, uning tarkibiga ustav kapitali, qoʻshimcha kapital, zahira kapitali, taksimlanmagan foyda kiradi.

Bank krediti - **1.** Kreditning asosiy shakli boʻlib, unda pul mablagʼlarini vaqtincha foydalanish uchun banklar tomonidan beriladi. **2.** Banklar pulni uning sohiblariga foiz toʻlash sharti bilan oʻz qoʻlida jamlaydilar va oʻz nomidan qarzga berib, foiz olishdir. **3.** Faqat pul shaklida beriladi va **ssuda** deyiladi. Bank kreditida qarz beruvchi sifatida bank muassasalari chiqadi. Banklar turlicha boʻlib, ular tarkibiga markaziy, tijorat, investisiya, ipoteka, jamgʼarma, xalqaro va ixtisoslashgan banklar kiradi.

Bank likvidliligi – banklar majburiyatlarini oʻz vaqtida qaytara olish qobiliyati yoki passivlardagi majburiyatlarni qaytarish uchun aktivlarni pulga aylanish qobiliyatidir.

Bank operasiyalari - banklarning pul mablagʼlarni jalb etish va ularni joylashtirish, pullarni muomalaga kiritish va ularni muomaladan chiqarish, hisob-kitoblarni amalga oshirish va boshqa operasiyalari bilan shugʼullanadilar. Bank operasiyalarga passiv bank operasiyalari, aktiv bank operasiyalari va komissiya (vositachi) operasiyalari kiradi.

Bank plastik kartochkasi – uning egasiga bank hisob varagʼi boʻyicha operasiyalarni, shu jumladan hisobvaraq orqali naqd pulsiz hisob-kitoblarni (toʻlovlarni) amalga oshirish va undan naqd pul mablagʼlarini olish imkonini beruvchi elektron toʻlov vositasi.

Bank resurslari - **1.** Banklarning ixtiyorida boʻlgan va ular tomonidan kredit, investisiya va boshqa aktiv operasiyalar uchun foydalaniladigan mablagʼlarning yigʼindisi. **2.** Bankning oʻz mablagʼlari va qarzga olingan hamda jalb etilgan mablagʼlaridan, hamda emitentlashgan mablagʼlaridan iborat boʻlgan mablagʼlardir.

Bank tizimi - 1. Mamlakat hududida tarixan shakllangan va qonun bilan mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko‘rsatish shaklidir. Xuddi pul va moliya tizimi kabi bank tizimi o‘ziga xos milliy belgilariga egadir. Shu belgilar shu hududning, geografik shartlari, ob-havo, aholi milliy tuzilishi, ularni nima bilan mashg’ulligi, qo‘shnilar bilan munosabati, savdo yo‘llari va omillar asosida shakllanadi. **2.** O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi ikki pog’onadan iborat. Birinchi pog’ona banki-Markaziy bank, ikkinchi pog’ona banklari tijorat banklari tizimi.

Bank tizimining likvidligi - bankning o‘z majburiyatlarini vaqtida va so‘zsiz bajara olish imkoniyati.

Bank trattasi - tashqi savdoda foydalaniladigan bank

Bank faoliyati - yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag’lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investisiyalash uchun foydalanish va to‘lovlarni amalga oshirish tushuniladi.

Bank filiali - bu bank tomonidan bank operasiyalarining hammasini yoki bir qismini, jumladan, vakil vazifalarini amalga oshiruvchi alohida bank bo‘linmasi. Uni tashkil etgan bank nomidan bank faoliyatini amalga oshiruvchi alohida bo‘linmadir.

Bank operasiyalari - banklarning pul resurslarini jamg’arish (passiv operasiya) va ulardan foydalanish (aktiv operasiya) borasidagi faoliyatlari.

Bankning foiz stavkasi - kreditning “narxidir”. Kredit uchun haq to‘lash korxonalarni xo‘jalik hisobiga shu jumladan, resurslarni ko‘payishiga hamda jalb qilingan mablag’larda foydalanishga ta’sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan xarajatlarni qoplaydi.

Banknotlar - 1. Markaziy bank tomonidan turli nominaldagi naqd qog’oz pullar shaklida muomalaga chiqarilgan pullar. **2.** Bank biletlari, markaziy emissiya banklari tomonidan chiqariladigan pul belgilari. Hozirgi kunda ular qog’oz pullarning asosiy turi hisoblanadi.

Bankomat – 1. Ko‘p funksiyali qurilma bo‘lib, naqd pul mablag’ini qabul qilish va berish, bank kartalaridan foydalangan holdagi operasiyalar bo‘yicha

hujjatlar tuzish, hisob raqamlar boʻyicha naqdsiz toʻlovlarni olib borish yuzasidan axborotlar berish va hokazo uchun moʻljallangan. Amaliyotda bankomatlardan koʻp hollarda naqd pullarni berish uchun yoki hisob raqamlar boʻyicha axborot olish uchun foydalaniladi. Bankomatlardan naqd pul berilishi terminalga oʻxshab slip berish asosida amalga oshiriladi**. 2.** Mijozlar tomonidan bankning plastik kartalari orqali oʻziga oʻzi xizmat koʻrsatish uchun moʻljallangan elektron-mexanik qurilma.

Bankrot - xoʻjalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari boʻyicha kreditorlar talablarini toʻla hajmda qondirishga yoki majburiy toʻlovlar boʻyicha oʻz majburiyatini bajarishga qodir emasligi.

Barter bitimi - bu bitta shartnoma asosida turli hil tovarlarni pulsiz almashtirish.

Baho - 1. Narsaning, tovarning, mol-mulkning pul bilan ifodalangan qiymati**. 2.** Ahamiyat, qadr-qiymat. **3.** Hozirgi vaqtda: oʻquv yurtlarida oʻzlashtirish darajasiga qarab qoʻyiladigan ball. **4.** Tovarlarni pulga ayirboshlash me'yori.

Baholar riski - qimmatbaho qog'ozlar bahosidagi oʻzgarish tufayli bank foydasida yuzaga kelgan oʻzgarishlar.

Baholar masshtabi - deganda, milliy pul birligining qonunda belgilangan oltin mazmuni, ya'ni, oltinga tenglashtirilishi tushuniladi. Masalan, sobiq SSSR da 1961-yilda muomalaga kiritilgan 1 rubl 0,987412 gramm oltin asosiga, 1976 yilga kadar 1 AQSh dollari 0,767405 gramm oltin

Bimetalizm - bu pul tizimida mustaqil unsur boʻlib, bunda ikki metalga: oltin va kumushga qonuniy tartibda umumiy ekvivalent oʻrni biriktirib qoʻyiladi. Bu metallardan erkin ravishda tangalar zarb qilinadi va ular muomalada erkin harakatda boʻladi.

Bir pog'onali bank tizimi - banklar orasidagi gorizontal bog'liqlikni (operasiyalar va funksiyalarining universallashuvi) anglatadi, ya'ni, bunday bank tizimi iqtisodiyoti zaif rivojlangan va totalitar, ma'muriy boshqaruv rejimidagi mamlakatlar uchun xarakterlidir.

Bir hudud ichidagi hisob- kitoblar - bu hisob- kitob markazida vakillik hisob varag'iga ega bo'lgan banklar orasidagi hisob- kitoblardir.

Birgalikdagi tadbirkorlik - oilaviy tadbirkorlik, kasanachilik faoliyati, yuridik shaxs tashkil qilmagan dehqon xo'jaligi hamda oddiy shirkatlar faoliyati.

Bolish - mug'ullar va qisman turklar orasida (XSh -XIV asrlar) muomalada bo'lgan tilla yoki kumush pul. 1 bolish 75 dinorga teng bo'lgan. Ba'zi manbalarda esa 1bolishni 300 dinorga barobar bo'lgan deb ko'rsatilgan. Bolishning vazni 150 misqoldan 600 misqolgacha bo'lib, oltin va kumush bolishlarning muhri va yozuvlari bo'lmagan.

Bosh bank - bir yoki undan ortiq shu'ba xo'jalik uyushmalariga ega bo'lgan bank.

Byudjet - bu davlat va mahaliy o'z-o'zini boshqarish vazifalari va funksiyalarini moliyaviy ta'minlash uchun mo'ljallangan pul mablag'lari jamg'armalarini to'lash va sarflash shaklidir.

Byudjet balansi - byudjet daromadlari va xarajatlarining mutanosibligi, tengligi.

Byudjet defisiti - byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Byudjet dotasiyasi - o'z daromadlari va byudjetni tartibga soluvchi boshqa mablag'lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning harajatlari bilan daromadlari o'rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari.

Byudjet jarayoni - Davlat byudjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, uning ijrosini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qonun hujjatlari bilan tartibga solingan jarayoni.

Vakolatli bank - xorijiy valyutada operasiyalarni o'tkazishga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining lisenziyasiga ega bo'lgan tijorat banki.

Valyuta - ital. so'zdan olingan bo'lib, «qadrlanmoq, qiymat» degan ma'noni anglatadi. Baho, qiymat belgisi bo'lib, mamlakatlarning milliy pul birligi

hisoblanadi.

Valyuta birjasi - O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq chet el valyutasini sotish va sotib olish operasiyalarini amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan birjasi.

Valyuta birjasining savdo tizimi - Markaziy bank va vakolatli banklar o‘rtasidagi, shuningdek banklarning o‘zaro valyutali svop operasiyalari bo‘yicha elektron savdolar amalga oshiriladigan valyuta birjasining avtomatlashtirilgan elektron tizimi.

Valyuta bozori - **1**. Moliya bozorining bir ko‘rinishidir. Bunday bozorda turli mamlakatlar valyutasi oldi-sotdi qilinadi. Bozorda korxona, firma, davlat idoralari va fuqarolar qatnashadi. O‘zbekistonda valyuta oldi-sotdi qilish operasiyalari bilan Respublika Markaziy banki, Respublika Tashqi Iqtisodiy faoliyat Milliy banki va shunday faoliyat uchun ruxsat berilgan boshqa banklar shug’ullanadi**. 2.** Talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir. **3.** Xorijiy valyutalar yoki xorijiy valyutadagi to‘lov hujjatlari bo‘yicha operasiyalarni amalga oshirish bilan bog’liq iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasidir.

Valyuta devalvasiyasi - milliy valyuta kursining xorijiy valyutaga nisbatan rasmiy tarzda pasaytirish.

Valyuta dempingi - bu valyuta kursining tushish natijasida uning xarid qilish qobiliyatini pasayishidan foydalangan holda tashqi bozordagi raqobatchilarni siqib chiqish maqsadi bilan, bog’liq holda tovarlarni jamiyatda o‘rtacha narxlaridan past darajada keng ko‘lamda eksport qilishidir.

Valyuta konvertasiyasi - boshqa valyutalarga almasha olish xususiyati tushuniladi.

Valyuta kotirovkasi - joriy qonun asoslari va amaliy faoliyatidan kelib chiqqan holda banklarda chet el valyutasi kursining belgilanishi.

Valyuta kursi - bir pul birligi bahosining boshqa pul birligida ifodalanishi, bir mamlakat valyutasini ikkinchi mamlakat valyutasiga real almashish proporsiyasi (nisbati).

Valyuta kursini tug'ri kotirovkalash. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilsa, ya’ni, milliy valyutada xorijiy valyutaning bir birligiga t o’g’ri keladigan miqdorda ko‘rsatilsa, to’g’ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1998 yilning 10 martida 1 AQSh dollariga nisbatan o‘zbek so‘mining kursi 83,39 so‘mni, 1 Rossiya rubliga nisbatan - 13,72 so‘mni tashkil etdi. Bunday kotirovkalash hozirgi vaqtda jaxondagi ko‘pchilik mamlakatlarda ko‘llanilib kelinmoqda.

Valyuta kursini egri kotirovkalash. Bunda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o‘rnatiladi, ya’ni, bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko‘rsatiladi.

Valyuta munosabatlari - 1. Bu bir davlat valyutasining boshqasiga ayirboshlashdir. Valyuta munosabati ma’lum valyuta kursi asosida amalga oshiriladi. **2**. Tashki savdo, iqtisodiy va ilmiy-texnik xamkorlik, xorijga kredit hamda qarzlarni berish va olish, valyuta va valyuta aktivlarini sotib olish bilan bog’lik bitimlarni amalga oshirishda ishtirok etadigan valyuta bilan bog’lik munosabatlardir.

Valyuta operasiyalari - chet el valyutalari va valyutali qimmatliklarga mulk huquqini almashinishi bilan bog’liq operasiyalari.

Valyuta opsioni uning xaridoriga ma’lum bir huquqni beradi, ayni paytda, uning zimmasiga kelajakdagi ma’lum muddatda belgilangan narx bo‘yicha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish majburiyatini yuklamaydi. Opsionni sotuvchi xaridor oldida kelajakdagi muayyan muddatda qat’iy belgilangan narx bo‘yicha muayyan miqdordagi xorijiy valyutalarini xarid qilish va sotish majburiyatlarini o‘z zimmasiga oladi.

Vasiqa - Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida mol-mulk oldi-sotdisi to‘g’risida tuzilgan rasmiy hujjat (shartnoma).

Vaucherlar - bu sertifikatlar yoki oldindan beriladigan guvohnomalar bo‘lib, ular aholi o‘rtasida taqsimlanadi va o‘z egalariga ular uchun kimoshdi savdosida sotuvga qo‘yiladigan davlat korxonalarining aksiyalarini olish yoxud ularni vaucherlardan foydalanish bo‘yicha vositachilik vazifalarini bajarishga

tayinlangan investisiya fondlariga qo‘yish huquqini beradigan hujjatlar.

Veb-interfeys – operator yoki to‘lovchi tomonidan to‘lov rekvizitlarini kiritish uchun muloqot darchasi.

Veksel - 1. Nemischa so‘zidan olingan bo‘lib, bu veksel beruvchidan yoki vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselda ko‘rsatilgan muddat kelganda veksel egasiga ma’lum miqdordagi summani to‘lash haqidagi so‘zsiz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog’ozidir. **2.** Qat’iy belgilangan shakldagi yozma qarz majburiyati.

Veksel portfeli - muayyan davrda bank yoki korxona ixtiyorida jamlangan veksellar majmui.

Vekselni akseptlash - veksel qiymatini to‘lanishiga rozilik berish.

Veksel - veksel beruvchining yoki vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to‘lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog’oz.

Veksel usuli -tovar yetkazib berilgandan so‘ng sotuvchi xaridorga trattani taqdim etadi, xaridor o‘z navbatida akseptlaydi ya’ni, trattada ko‘rsatilgan yig’indini o‘z vaqtida to‘lashga rozilik beradi.

Venchur – bu so‘z ingliz tilidan olingan bo‘lib, “venture” –tavakkal ish, korxonalar miqyosida ishlatilganda, “q o’rqinchli, xavfli , xatarli” degan ma’noni bildiradi.

Voris - meros olish huquqiga ega bo‘lgan shaxs, merosxo‘r, bo‘lg’usi meros egasi. Bobolardan meros qolgan moddiy va ma’naviy boyliklarga egalik qiluvchilar.

Vorislik huquqi - meros qoldirilgan mol-mulkning vorislar qo‘liga o‘tishini ta’minlaydigan huquqiy me’yorlar majmui.

Garov - 1. Aniq bir majburiyatni, shartni bajarish, qarzni belgilangan vaqtda qaytarishni kafolatlash maqsadida qimmatbaho buyum yoki boylikni qarz beruvchiga qoldirish**. 2.** Biror narsa yoki hodisa haqida bahslashuvchi ikki tomon o‘rtasidagi shart.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor - jahon mamlakatlari o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo‘jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz – jahonning deyarli barcha mamlakatlarida moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi mutanosiblik va nisbatlarning keskin izdan chiqishi natijasida beqarorlik va chuqur tanglik holatlarining vujudga kelishi.

Davlat banklari davlat mulkiga asoslanib faoliyat ko‘rsatadigan banklar. Respublikamizda bunday banklar qatoriga O‘R TIF Milliy banki, O‘R DT Xalq bank va DATB “Asaka”.

Davlat byudjeti taqchilligi – byudjet xarajatlarining byudjet daromadlariga nisbatan oshib ketishi natijasida moliyaviy resurslar yetishmovchiligining vujudga kelishi.

Davlat ichki qarzlari – davlat tomonidan ichki mablag’ni jalb qilish natijasida vujudga kelgan O‘zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig’indisi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari - iqtisodiy tizimning mo‘tadil faolyat ko‘rsatishi uchun shart-sharoitlar yaratish, uni tartiblash va o‘sib borishini ta’minlashga oid iqtisodiy chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Davlatning moliyaviy siyosati - davlatning moliyaviy munosabatlarni takomillashtirish borasidagi muayyan davrga mo‘ljallangan chora-tadbirlari.

Davlat qarzlari –1. Davlatning mamlakatda qimmatli qog’ozlarni chiqarish shaklidagi, turli byudjetdan tashqari fondlardan (ichki qarz) hamda xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan (tashqi qarz) olgan qarzlari. **2**. Davlat tomonidan ichki mablag’ni va xorijdan mablag’ jalb qilish natijasida vujudga kelgan O‘zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig’indisi.

Davlat krediti - uning asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat qarz beruvchi va qarz oluvchi sifatida ham ishtirok etishi mumkin.

Davlat maqsadli jamg'armalari – davlat byudjeti tarkibida jamlanadigan jamg'armalar bo‘lib, ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbadan mablag' tushishi me'yorlari va shartlari, shuningdek, shu mablag'lardan foydalanilishi mumkin bo‘lgan maqsadlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Davlat mulki – 1. Davlat ixtiyoridagi yer va kapital kabi boyliklar. 2. Jamiyatdagi mulkchilik shakllaridan biri. Davlat mulki ikki yo‘l bilan paydo bo‘ladi: 1) xususiy mol-mulkni milliylashtirib davlat qo‘liga olish;

Devalvasiya - 1. Mamlakat milliy valyutasining xorijiy valyuta kursiga nisbatan kamayishi. **2.** Xalqaro valyuta birliklariga yoki chet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursining sun'iy pasaytirilishidir.

Devizlar - chet el valyutasida ifodalangan xalqaro hisob- kitoblarda qo‘llaniladigan kredit hamda to‘lov hujjatlari (veksel, chek, o‘tkazmalar va h.k.).

Deklarasiya – 1. Hukumat, tashkilot, firma nomidan rasmiy e'lon qilingan bayonot; asosiy prinsiplarni tantanali e'lon qilish; 2. Bojxonada deklarasiya- qimmatbaho buyumlarni, mahsulotlarni chegaradan olib chiqishda va qimmatbaho paketlarga, banderolga qo‘shib jo‘natiladigan hujjat. Ushbu hujjatda paket mazmuni, qiymati ko‘rsatiladi: 3. Soliq deklarasiya-daromadning miqdori, manbai, mulk hajmi va boshqalar xususida soliq to‘lash uchun yozilgan ariza.

Demonopolizasiya - (lat. De-ajratish, bekor qilish-old qo‘shimchasi, yunon. mono- tanho va poleo-sotaman)-sog'lom iqtisodiy bellashuvga yo‘l berish maqsadida yakka hokim korxonalar va birlashmalar o‘rniga o‘zaro raqobatlashuvchi ko‘plab korxonalarni tuzish. Demonopolizasiya ikki yo‘l bilan amalga oshiriladi: 1. Yirik monopol mavqyedagi birlashmalar, kompaniyalar tarqatilib, ulardan mustaqil korxonalar ajralib chiqadi; 2. Yakka hokim korxona, birlashma yoki kompaniyalar saqlangan holda ular bilan raqobat qila oladigan korxona yoki birlashmalar tashkil etish.

Denominasiya - valyutani barqarorlashtirish va hisob- kitoblarni osonlashtirish maqsadida pul belgilarining ko‘rsatilgan qiymatini yiriklashtirish. Bunda eski pul belgilari yangilarga almashtirib beriladi, shunga muvofiq narx-navo va ish haqi qayta hisoblanadi.

Depozit - 1. Lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, lug’aviy ma’nosi-saqlash uchun topshirilgan buyum ma’nosini bildiradi. Iqtisodiyotda mijozning o‘z mablag’ini vaqtincha foydalanish uchun bankga topshirish natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabati. **2.** Bank jamg’armasi. Banklarda saqlash uchun topshirilgan pul mablag’lari yoki qimmatli qog’ozlar.

Depozit operasiyalar - banklarning depozitorlar bilan tuzgan shartnomalari asosida depozit maqsadlariga ko‘ra yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag’larini muayyan muddatga jalb etish hamda saqlashga doir operasiyalaridir.

Dirham - VII-X asrgacha Osiyoning musulmon mamlakatlarida, Shimoliy Afrika va Ispaniyada bo‘lgan asosiy pul birligi - kumush tanga. misqol (4,8 gr.)ning undan yetti qismi, 3,36gr.ga teng kumush yoki miss pul. Dirham Hindistonda Boburiylar davrida XVI asrda ham zarb qilingan.

Yevrovalyuta - o‘sha valyutani mamlakat tashqarisidagi barcha yig’indisidir.

Yevro kreditlar – yevro valyutalarda beriladigan kreditlardir.

Yevro parlament - jahon xo‘jalik aloqalari rivojlanishining hozirgi bosqichida mamlakatlarning teng milliy iqtisodiy shart-sharoitlarga erishtirish maqsadida Yevro tizimda birxillashtirilgan tartib asosida katnashishi uchun teng huquqlar va shart-sharoitlarni barpo etish vazifasini bajaradi.

**Yer mulk ob`yekti -** yerga resurs sifatida davlat va boshqa iqtisodiy sub`yektlar tomonidan foyda (renta) olish maqsadida egalik qilinishi.

Yer narxi - kapitallashgan renta. Yer maydonlari garchi ular tovar bo‘lmasalarda ijara munosabatlaridan tashqari oldi-sotdi munosabatlariga ham ob`yekt bo‘ladilar. Ular maxsulotlar yetishtirish, tabiiy qazilma boyliklari qazib olish, ishlab chiqarish va turar joy binolari, turli inshootlar, yo‘llar, aeroportlar, stadionlar, parklar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Yer maydoni egasi uni sotishdan oladigan summa bankka qo‘yganda foiz tarzida oladigan daromad summasidan kam bo‘lmaganda sotadi. Yerning narxi ikki omilga: 1) yer maydoni egasi olishi mumkin bo‘lgan renta miqdoriga; 2) ssuda foizi miqdoriga.

Jalb qilingan muddatli depozitlar - yuridik va jismoniy shaxslarning

shartnomada qat'iy kelishilgan muddat va unda ko‘rsatilgan foizlarni to‘lashga doir mablag'laridir. Muddatli depozit hisob varag'i ochilganda jismoniy shaxsga omonat daftarchasi beriladi.

Jamg'arma - aholi, firma va davlat joriy daromadlari bir qismini kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish va foizli daromad olish maqsadida to‘plab borilishi.

Zakot - 1. Islom mamlakatlarida shariat hukmi bo‘yicha puldor, mulkdor musulmonlarning o‘z mol-mulkidan ixtiyoriy beradigan xayr-ehsoni, musulmonlikning farzlaridan biri bo‘lib, zakotning olinishi, miqdori va undirish tartib-qoidalari qur'onda ko‘rsatib o‘tilgan. **2.** O‘rta Osiyoda zakot chorva va mol-mulkning qirqdan bir ulushi miqdorida har yili xazina foydasiga olingan soliq turi.

Zararlar - ishlab chiqarish xarajatlarining daromaddan oshib ketgan qismi.

Ijara – 1.Shartnoma asosida buyumlarning vaqtinchalik foydalanishga belgilangan ijara xaqi to‘lovi asosida berilishi. 2**.** (arab)-mustaqil xo‘jalik yuritish yoki boshqa biror faoliyatni amalga oshirish maqsadida yer, suv, korxona va boshqa mulkka egalik qilish hamda vaqtincha foydalanish uchun to‘lanadigan muayyan haq.

Import - 1. Mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini, texnologiyasini va xizmatlarni olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtni tejashga, iqtisodiyot, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko‘maklashadi. **2.** Chet mamlakatlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlarni mamlakatga keltirish va ichki bozorda sotishidir.

Import operasiyalari - mahsulotni xorijiy sheriklardan sotib olish va mamlakatga olib kirish.

Import shartnomasi - O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lgan xo‘jalik sub`yekti bilan norezident xorijiy hamkor o‘rtasida o‘z valyuta mablag'lari hisobidan to‘lanadigan tovarlar, ishlar, xizmatlar importi xususida tuzilgan shartnoma.

Import shartnomasiga qo‘shimcha kelishuv - import shartnomasining

shartlariga taraflar bilan kelishib kiritiladigan va yozma shaklda tasdiqlangan o‘zgartish va qo‘shimchalar.

Importchilar - norezident xorijiy hamkorlar bilan import shartnomalari tuzgan xo‘jalik sub`yektlari - O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari.

Investisiya - 1. nem.investitlion, lat. investere- so‘zdan olingan bo‘lib, «kiyintirmoq» degan ma’noni anglatadi. Biror ish, korxonaga sarmoya solish, mablag’ sarflash. **2.** Daromad olish maqsadida pul mablag’larini biror ishga qo‘yishdir. **3.** Iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag’lari, banklarga qo‘yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog’ozlar (aksiya, obligasiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, lisenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir.**4.** Daromadlar yoki foyda olish uchun pul mablag’larini kiritish. Daromadlar yoki foyda olish uchun xarid qilingan mulk.

Inflyasiya - 1. Lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, «shishish, ko‘pchish, ko‘tarilish» degan ma’noni anglatadi. Pulning qadrsizlanishi. Pulni me’yordan ko‘p ishlab chiqarilishi oqibatida pul harakati kanallarida tovar bilan ta’minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi. Tovar va xizmatlar bahosining o‘sishi, bozorda talabga javob bermaydigan mollarning ko‘payishi, ortiqcha pul birliklarini muomalaga chiqarish inflyasiyaga olib keladi. **2.** Pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o‘sishi. **3.** Tovar muomalasiga nisbatan qog’oz pul massasining ortiqchaligidir.

Inflyasiya darajasi - ma’lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o‘zgarishi.

Inflyasion farq - yalpi sarflarning sof milliy maxsulot qiymatidan ortiq bo‘lgan miqdori.

Inqiroz – 1. Taraqqiyotning orqaga qaytishi, pasayishi, tanazzuli, regress, tushkunlik; 2. ishlab chiqarilgan tovarlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning kasodga uchrashi natijasida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish ko‘lamining kamayib ketishi.

Ipoteka - bankning garov xat, ko‘chmas mulk garovi asosida muayyan

muddatga ssuda berishi. Qarzga pul olish maqsadida ko‘chmas mulk, yer va qurilish binolarini garovga qo‘yish. Bunda garovga qo‘yilgan mulk qarz oluvchining tasarrufida qoladi.

Ipoteka banki - kredit muassasa bo‘lib, u ko‘chmas mulkning garovi (yer, inshoot va boshqalar) hisobiga uzoq muddatli pul ssudalari beradi, shuningdek, garovga qo‘yiladigan ko‘chmas mulkdan ta’minlanadigan garov varaqalari chiqaradigan bankdir.

Ipoteka krediti - ko‘chmas mulkni garovga olib, uzoq muddatga beriladigan kredit. Joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar bo‘yicha yakka tartibdagi uy-joy qurilishiga barpo etiladigan uy-joy garovi ostida beriladigan uzoq muddatli kredit. Ipoteka kreditlari tijorat banklari tomonidan qaytarishlik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik va muddatlilik shartlarida beriladi.

Iste’mol krediti - 1. Aholining iste’mol talablarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy ro‘zg’or buyumlarini: radio-elektron va boshqa maishiy asbob uskunalar, mebellar, interer buyumlari, turar joyni ta’mirlash bilan bog’liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit**. 2.** Tijorat banklari iste’molchilarga tovar sotib olish uchun bergan qarzidir. Markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo‘llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste’mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Ishlab chiqarish munosabatlari - kishilarning yashash vositalarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilish jarayonida ular o‘rtasida namoyon bo‘ladigan hatti-harakatlar.

Kapital - 1. Bank mijozning aksionerlik kapitali, uning strukturasi, aktiv va passivlar orasidagi munosabatlar. **2.** Ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishda ishlatilib, o‘z egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag’lari.

Kapital sarflar - asosiy kapitalni qayta tiklash, kengaytirish va aylanma mablag’larni ko‘paytirishga sarflanadigan harajatlar.

Kapitaldan foydalanish samaradorligi - ikki holatni ifodalaydi. Asosiy

kapitaldan foydalanish samaradorligi qo‘shimcha kapital mablag’lari sarflamay turib maxsulot miqdorini ko‘paytirishga erishishdir. Milliy iqtisod miqyosida milliy maxsulot yoki milliy daromad o‘sishi sur’atlari bilan asosiy kapital o‘sishi sur’atlari o‘rtasidagi nisbat asosiy kapitaldan foydalanish darajasining umumiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. Korxona miqyosida kapital samaradorligi asosiy kapitalning bir so‘mi e’vaziga ishlab chiqarilgan maxsulot miqdori bilan, kapital sig’imi esa ishlab chiqarilgan maxsulotning bir so‘mi hisobiga qancha asosiy kapital qiymati to‘g’ri kelishi bilan aniqlanadi.

Kapital qo‘yilmalar - quvvatlarni takror ishlab chiqarish, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ob`yektlarini qurishga qaratilgan resurslar va jami ijtimoiy mehnatning qiymatini aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriya. Davlat tomonidan (davlat buyurtmasi), turli mulkchilik shakllaridagi korxonalar, tashkilotlar, banklar hamda xususiy shaxslar tomonidan ajratiladigan pul mablag’lari kapital qo‘yilmalarning manbalari bo‘lishi mumkin. Kapital qo‘yilmalar yangi korxonalar qurishga yoki amaldagi korxonalarni qayta ta’mirlashga yo‘naltirilishi mumkin.

Kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish - asosiy fondlarni yangilash, rekonstruksiya qilish va kengaytirishga aytiladi. Kapital qo‘yilmalar asosan bank tomonidan amalga oshiriladi, bu qurilish kompleksi oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarishda katta ahamiyatga ega.

Qarz - 1. Tashkilotlarning xo‘jalik faoliyatlarni yuritish natijasida vujudga kelgan, tegishli huquqiy va jismoniy shaxslarga to‘lanishi lozim bo‘lgan qarz summasi. **2.** Qaytarish sharti bilan berilgan yoki olingan pul, tovar kabilar**. 3.** Zimmadagi vazifa, burch.

Kasod - 1. Talab yoki xaridor yo‘qligi bois, tovarlarning bozorida sotilmay qolishi natijasida zarar ko‘rish. **2.** Kasofat, zarar.

Kepakiy -chig’atoy xonlaridan Kepakxon (1318-1326y.) zamonida chiqarilgan oltin kumush tanga.

Qiymat - tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnat sarfidir. Faqatgina ijtimoiy zaruriy ish vaqti jamiyat ehtiyojini qondirish uchun kerak bo‘lgan vaqtdir. Shu sababli, bu vaqtni anglatuvchi qiymatni bozor tan oladi.

Qiymat qonuni - tovarlarga sarflangan mehnat bilan ularning qiymatlari o‘rtasidagi mohiyatli bog’lanish bo‘lib, tovarlarga sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnatning ko‘payishi tovar qiymatining ham ko‘payishiga olib kelishini ifodalaydi.

Kichik biznes sub’yektlari - korxona ko‘lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag’lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi sub`yektlar. Respublikamizda sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg’i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko‘rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik biznes sub’yektlari hisoblanadi.

Konversiya - (lat.konversio-o‘zgarish)- harbiy ishlab chiqarish va boshqa xil harbiy faoliyat sohalarining tinchlik maqsadlariga ko‘chirilishi.

Kotirovkalash – bu valyuta kursini o‘rnatishdir. Jaxon amaliyotida kotirovkalashning 2 xil usuli mavjud: Valyuta kursini tug’ri kotirovkalash, Valyuta kursini egri kotirovkalash.

Kredit - 1. Lotincha «kredit» - «qarz» so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag’lari, tovar va xizmatlarini kelishilgan foizda qaytarish sharti bilan vaqtincha foydalanishi uchun pul yoki material mablag’lari berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi. (qarz, nasiya). **2.** O‘z egalari qo‘lida vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag’larini boshqalar tomonidan ma’lum muddatga haq to‘lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatdir. **3**. Jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh mablag’larlarini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Kredit pullari - **1.** Kredit aloqalarida ishlatiladigan pullardir (banknotlar, veksellar, cheklar, kredit kartochkalari). Kredit pullar oltin o‘rniga paydo bo‘lgan, qarz beruvchi va qarzdor o‘rtasidagi hamda bank vositasida amalga oshiriladigan harakatlarda qo‘llaniladigan pullar. **2.** Kredit munosabatlari asosida yuzaga

keluvchi, to‘lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilari.

Kredit siyosati - banklarning kredit faoliyati bo‘lib, ssuda kapitalini joylashtirish bilan amalga oshiriladigan siyosat. Kredit siyosatining elementlariga quyidagilar kiradi: kredit siyosatining maqsad va vazifalari, kredit yo‘nalishini tashlash, kredit operasiyalarini amalga oshirish texnologiyasi, kreditlash tartibining nazorati.

Kreditlash tamoyillari. Kredit munosabatlari quyidagi tamoyillar (prinsiplar)ga rioya etgan holda amalga oshiriladi: Qaytarib berishlik. Muddatlilik. Ta’minlanganlik. Maqsadlilik. To‘lovlilik. Samaradorlik.

Kredit sub`yektlari - har xil bo‘lishi mumkin. Bunda 2 tomon, ya’ni, qarz beruvchi (kreditor) va qarz oluvchi (debitor) ishtirok etadi. Bularga korxona, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Lizing - asosiy fondlarni uzoq muddatga ijaraga olish. Yangiliklarni, ishlab chiqarish va sotishni moliya bilan ta’minlash usuli. Lizing sanoat korxonalariga bir yo‘la katta miqdorda pul sarf qilmasdan kerakli mahsulotlarni olish imkonini beradi. Lizing ikki ko‘rinishda: moliyaviy va tezkor bo‘ladi. Moliyaviy lizing ijaraga olingan fondning to‘la qiymatini va ijarachi foydasini qoplashni ko‘zda tutadi. Tezkor lizing- amortizasiya davridan qisqa muddatga tuzilgan kelishuv.

**Lizing ob`yekti** - tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanadigan, iste’mol qilinmaydigan har qanday ashyolar. Shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko‘char va ko‘chmas mulk lizing ob`yektlari bo‘lishi mumkin. Yer uchastkalari va boshqa tabiat ob`yektlari lizing ob`yektlari bo‘la olmaydi.

Mamlakatning Markaziy banki - ma’lum bir davlatning bank tizimining asosiy qismi.

Mahalliy byudjet - Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag’lari jamg’armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag’lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Mehnat - Kishilarni maqsadga muvofiq faoliyati **mehnat** deyiladi.

Mehnat birjasi - ishchi, xizmatchi va ish beruvchi o‘rtasidagi ishchi kuchini sotish va sotib olish bo‘yicha kelishuvni amalga oshirishda muntazam vositachi vazifasini o‘taydigan, ishsizlar hisobini yuritadigan, ularni ish bilan ta’minlash, qayta o‘qitish kabilar bilan shug’ullanuvchi davlat muassasasi.

Mehnat munosabatlari - ish beruvchi bilan ish oluvchi o‘rtasida ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol va boshqa jarayonlarda amalga oshadigan iqtisodiy aloqalar.

Mehnat predmetlari - bevosita mehnat qurollari ta’sirida mahsulotlar tayyorlanadigan narsalar (yer, suv, xom ashyo, materiallar va boshqalar).

Milliy valyuta - ma’lum bir mamlakatning rasmiy pul birligi. Masalan: O‘zbekistonda-sum, Rossiyada-rubl, Hindistonda-rupiya va h.k..

Milliy valyuta tizimi - bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog’liq bo‘lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig’indisi.

Milliy daromad - 1. Mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi umumlashgan muhim ko‘rsatkich. Yalpi ichki mahsulotning bir qismidan iborat. Yalpi ichki mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarining chegirib tashlangan qismi. Mamlakatda yil davomida vujudga kelgan barcha daromadlar yig’indisidir. **2.** Milliy ishlab chiqarishdan keladigan daromad. Iqtisoddagi va barcha turdagi daromadlar jamg’armasi. U ish haqini, renta daromadini, korporasiya daromadlarini qiymatidan keladigan sof foiz va boshqa daromadlarni o‘z ichiga oladi. Yana yalpi milliy mahsulot bilan asosiy kapitalni iste’mol xarajatlari va qo‘shimcha soliqlar tafovuti sifatida aniqlandi.

Milliy iqtisodiyot - 1.Bu barcha ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari va sohalarini, funksional iqtisodiyotni, ko‘plab infratuzilmalarni o‘z ichiga qamrab olgan yaxlit iqtisodiyotdir. 2. Muayyan siyosiy makondagi moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan barcha ishlab chiqarish subyeklari faoliyatlarining o‘zaro aloqada va dialektik birlikdagi ifodasi.

Milliy hisoblar tizimi - yalpi milliy mahsulot, ichki milliy mahsulot va

milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash, foydalanishni qiymat shaklida ifodalaydigan o‘zaro bog’liq hisoblash tizimidir.

Minibank - bank filiali binosidan tashqarida, lekin o‘zi joylashgan viloyat-shahar hududida joylashgan va tegishli normativ-huquqiy hujjatlariga muvofiq faoliyat yurituvchi bank filialining tarkibiy tuzilmasi.

Misqol - og’irlik o‘lchovi. Sharq mamlakatlarida qimmatbaho buyumlarning og’irligi misqol bilan o‘lchangan. Bir misqol Afg’onistonda - 4,6 g., Jazoirda -4,27 g., Misr va Sudanda -4,08 g., Turkiyada - 4,81 g., Xorazmda -4,55 g., Buxoroda - 4,8-5 gramga teng bo‘lgan. Amir Temur davrida bir misqol 4,8 g., vaznda oltin tangaga teng bo‘lgan. Bu og’irlik o‘lchovi Yaqin Sharqda hozir ham ishlatiladi.

Moddiy buyumlashgan boylik - milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy - buyum ko‘rinishiga ega bo‘lgan qismi.

Monometalizm - pul tizimida mustaqil unsur bo‘lib, bunda bitta metallga barcha tovarlar qiymatini o‘zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Monometall - agar tangalar faqat bir xil metalldan, ya’ni, oltin yoki kumushdan zarb qilinsa shunday pul tizimi **monometall pul tizimi** deyiladi.

Naqd pul aylanishi - ma’lum davrda naqd pullar vositasida amalga oshirilgan barcha to‘lovlar yig’indisi. Bu to‘lovlar banknot yoki tangalar orqali amalga oshiriladi.

Naqd pul muomalasi - mamlakat pul tizimida amaldagi qonunchilik bo‘yicha naqd pullarni muomalaga chiqarilishi, aylanishi (harakati) va muomaladan chiqarilishi.

Naqd pulsiz oborot - pul oborotining bir qismi bo‘lib, unda pullar harakati o‘zaro talablar hisobiga kredit muassasalaridagi hisob varaqlar bo‘yicha pul o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi va bunda naqd pullar ishlatilmaydi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar -pul mablag’larining bankdagi bir hisob raqamidan boshqa hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz, faqat hujjatlar asosida o‘tkazish tushuniladi. Odatda, naqd pulsiz hisob - kitoblarni ko‘pchilik «pul ko‘chirish» yoki «pul o‘tkazish» deb tushunadi. Korxona va tashkilotlar tomonidan tovar ayirboshlash, xizmatlar ko‘rsatish va notovar operasiyalar

bo‘yicha bir-biriga bo‘lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag’larini faqat hujjatlar orqali bir hisob varaqdan ikkinchi hisob varaqqa o‘tkazish orqali amalga oshiriladigan hisob- kitoblar.

Narx, baho - 1. Tovar qiymatining puldagi ifodasi. Bozor sharoitida narx qiymat o‘lchovi, rag’batlantirish omili, daromadlarni qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi. **2.** Narsaning, buyumning pul bilan o‘lchanadigan qiymati, bahosi.

Narx diapozoni - narxlar oraligining puldagi ifodasi.

Narx indeksi - joriy yildagi iste’molchilik tovarlari narxining bazis yilidagi iste’molchilik tovarlari narxiga nisbatining foizlardagi ifodasi.

Narx turlari - narx tizimini tashkil etuvchilar. Ularning eng muhimlari ulgurji va chakana, shartnoma, chegaralangan, demping, nufuzli, qat’iy, erkin va hokazo narxlar.

Natural (maxsulot) ishlab chiqarish - mehnat natijalari ishlab chiqaruvchilarning o‘zlari tomonidan iste’mol qilinadigan, ichki xo‘jalik extiyojlarini qondiradigan xo‘jalik yuritish shakli.

Natural xo‘jalik yuritish - bu agar kishilar o‘z ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan barcha mahsulotlarni o‘zlari yetishtirsalar, ya’ni, hech narsa sotib olmasalar va sotmasalar, bunday xo‘jalik yuritish natural xo‘jalik yuritishdir.

Obligasiya - 1. Lotincha «obligation» so‘zidan olingan bo‘lib, u majburiyat degan ma’noni anglatadi**.** Buning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog’ozning nominal qiymatini unda ko‘rsatilgan muddatda belgilangan foiz to‘langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog’oz. **2.** Emitentning qarz majburiyati qat’iy foiz stavkasi shaklida belgilangan qimmatli qog’ozning bir turidir.

Overdraft - 1. Chek bo‘yicha olingan joriy hisob raqamdagi qoldiqdan ortiqcha summa. **2.** Bankdagi kreditning oshib ketishi. **3.** Bank mijozning hisob raqamidagi qoldiqdan ortiq mablag’ni hisobdan chiqarish yo‘li bilan beriladigan qisqa muddatli kredit.

Omonatchi - bu o‘zining kundalik ehtiyojidan ortiq pul mablag’larini jamg’arish uchun bankdagi hisob varaqqa omonat sifatida pul mablag’larini

jamg’arish uchun bankdan omonat daftarchasini olgan shaxsdir.

Onkol ssudasi - birinchi talabga ko‘ra qoplanadigan qisqa muddatli qarz.

Operativ lizing - bu shunday ijara munosabatlariki, bunda lizing ob`yektlari (mulk) amortizasiya muddatidan kamroq muddatga ijaraga olinadi. Arendator (ijarachi) mulkni o‘z ixtiyoriga ma’lum muddatga yoki bir ishlab chiqarish davriga oladi. Odatda shartnoma 5 yilga tuziladi. Bu muddat tugaganidan so‘ng ijarachi to‘lovni to‘lashni to‘xtatishga va mulkni ijaraga bergan egasiga topshirishga haqli, yoki shartnomani yangitdan tiklash, yoxud shartnomani tuzish vaqtidagi kelishilgan bahoda lizing ob`yektini sotib olishi mumkin.

Pul - 1. Shunday maxsus tovarki, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Hamma tovarlar singari pul ham qiymat ham iste’mol qiymatiga ega. Shu ma’noda, u boshqa oddiy tovarlardan farq qilmaydi. **2**. Hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Pul muomalasi - iqtisodiy sub`yektlarning pul vositasida amalga oshadigan munosabatlari.

Pul - kredit siyosati - davlat tomonidan iqtisodiy o‘sishni ta’minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta’minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmui.

Pul - kredit siyosati ekspansiyasi - muomaladagi pul miqdorining o‘sishini nazoratini pasayishi, soliq stavkalarini qisqarishi, foiz stavkalari darajalarining pasayishi asosida muomalaga kredit resurslarining keng miqdorda chiqishi bilan ajralib turadi.

Pul aylanishi - pulning, o‘z vazifalarini bajarish chog’idagi harakatlari yig’indisi. Pul aylanishi jarayonida jamiyatning barcha strukturaviy tuzilmalari - davlat muassasalari, mahalliy hokimiyatlar, korxonalar, tashkilotlar, banklar, birjalar, firmalar va aholining barcha guruhlari ishtirok etadi.

Pul birligi - mamlakatdagi to‘lov vositasi birligi bo‘lib, asosan tovarlar qiymatini o‘lchash rolida va muomala vositasi sifatida xizmat qiladi.

Pul massasi - har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar

aylanishini ta’minlaydigan, xususiy shaxslar, institusional mulkdorlar (korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to‘lov vositalari majmuidir.

Pul taklifi - bu muomalaga chiqarilgan ma’lum turdagi pul miqdoridir.

Pul tizimi - **1**. Ma’lum bir mamlakatda pul muomalasini qonuniy va mutanosib ravishda tashkil qilishda qo‘llaniladigan uslublar majmuasi tushuniladi. **2.** Davlat qonunlari asosida pul muomalasini tashkil qilish shaqlidir.

Pul emissiyasi - bu muomaladagi pul massasini ortishiga olib keluvchi pullarni chiqarishdir.

Pul-kredit siyosatining bevosita vositalar — Mar**k**aziy ban**k** tomonidan tijorat ban**k**lariga nisbatan foiz stav**k**alarini yo**k**i **k**redit miqdorini belgilash va che**k**lashdan iborat bo‘lgan ma’muriy usullari.

Pul-kredit siyosatining bilvosita vositalar esa Mar**k**aziy ban**k** va tijorat ban**k**lari **o‘rta**sidagi ixtiyoriy ravishda foydalaniladigan, ya’ni, bozor orqali pulga bo‘lgan talab va ta**k**lifni **o‘**zgartirish, muomaladagi pul massasi miqdorini va ban**k**larning to‘lovga **q**obiliyatliligini tartibga solish usulidir.

Pul-kredit siyosatining vositalari - Markaziy bank tomonidan pulga bo‘lgan talab va taklifni tartibga solish hamda pul-kredit siyosatini amalga oshirish mexanizmidir.

Pulning qiymati - pul birligining xarid qilish qurbi-qobiliyati, ya’ni, unga qancha tovar va xizmatlar xarid qilish mumkinligi.

Real qiymat - bu aktivning joriy bozor qiymati yoki qonunchilikka muvofiq holda baholash faoliyati bilan shug’ullanish huquqiga ega bo‘lgan, mustaqil ekspertlar tomonidan aniqlangan qiymatdir.

Real daromadlar - muayyan jamiyatdagi taqsimot qonunlari asosida va qonunlarga asoslanmagan usullar bilan vujudga keladigan jamiyat a’zolari yalpi ichki maxsulotdagi hissasining moddiy-ash’yoviy va xizmat ifodasi.

Revalvasiya - lotincha so‘zian olingan bo‘lib, «ahamiyatga egaman», «arziyman» degan ma’noni anglatadi. Mamlakat milliy valyutasining xorijiy valyuta kursiga nisbatan o‘sishi. Revalvasiya mamlakat iqtisodini izga solish

vositalaridan biri bo‘lib, mamlakat pul tizimini muvofiqlashtiradi, pulninig xarid qobiliyatini mustahkamlaydi.

Sarmoya - asosiy savdo mablag’. Kichik savdoda harakat qiluvchi mablag’ dastmoya deb yuritilgan.

Sarmoyador - qimmatli qog’ozlarni o‘z nomidan va o‘z hisobidan sotib oluvchi jismoniy yoki yuridik shaxslardir (davlatdir).

Sarrof - pul almashtiruvchi, pulni maydalovchi. Savdo rastalari va ko‘chalarda o‘tirib, kishilarning yirik pullarini maydalab, qimmatbaho buyumlarini pulga almashtirib beruvchi shaxs. Sarroflar chet eldan kelgan savdogarlarning pullarini mahalliy pullarga almashtirib berish. Qimmatbaho toshlar, oltin, kumush va boshqalarning bahosini belgilash, pul va buyumlarni ma’lum vaqtgacha omonatga saqlash bilan ham shug’ullangan.

Ssuda - bankdan pul shaklida berilgan kredit. Ssuda foizi (prosenti) kreditning to‘lovlilik tamoyilidan kelib chiqadi. Iqtisodiy adabiyotlarda **«ssuda foizi», «qarz foizi», «kredit foiz stavkasi»,** oddiygina «foiz» yoki «prosent» kabi atamalar uchrab turadi. Ularning barchasi bir xil ma’noni bildiradi.

Ssuda operasiyalari - banklarga daromadning asosiy qismini olib keladi, vaqtincha harakatsiz yotgan pul mablag’larini joylashtirish, muomala va iste’molni rag’batlantirgan holda harakatga soladigan operasiyalar.

Ssuda foizi - qarz beruvchi ma’lum bir vaqtga qarz berganligi uchun qarz oluvchidan olinadigan foizlar. Boshqacha qilib aytganda, ssuda foizi kreditning bahosidir.

Sudxo‘rlik krediti - kreditning eng qadimiy shaklidir. Sudxo‘rlik krediti barcha mamlakatlarda keng tarqalgan. Amalda sudxo‘rlik krediti rasmiy idoralar tomonidan tegishli ruxsatnomaga ega bo‘lmagan kishilar va korxonalar tomonidan mablag’larni vaqtincha foydalanish uchun beriladi. Sudxo‘rlik krediti uchun to‘lanadigan foiz qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o‘rtasida kelishilgan holda belgilanadi va odatda juda yuqori foizlarda beriladi. Uning darajasi oyiga 10-15 %, ayrim hollarda undan ham yuqori bo‘ladi. Milliy kredit tizimi rivojlanib borgan sari barcha toifadagi qarz oluvchilar ehtiyojlari tobora to‘larok qondirilishi

natijasida sudxo‘rlik krediti yo‘qoladi.

Suzib yuruvchi inflyasiya. Bunda yillik inflyasiya sur’atlari 10% dan 100% gacha, ayrim hollarda 200% gacha yetadi.Mamlakatda narx-navo tezroq o‘sa boshlaydi, iqtisodiy o‘sish sur’atlari pasayadi, ishsizlik ko‘paya boradi. Bunday inflyasiya rivojlanayotgan mamlakatlarga xosdir. Masalan, 2001-yilda Rossiyada inflyasiya -18% ni, O‘zbekistonda esa -24% ni tashkil etgan. 2002-yil O‘zbekistonda inflyasiya darajasi ancha pasaydi, uning o‘rtacha oylik miqdori 1,6 foizdan iborat bo‘ldi.

Tanga - metalldan yasalgan pul birligi, muomala va to‘lov vositasi. O‘rta Osiyoda tangalar miloddan avvalgi Sh asrda muomalaga chiqarilgan. Amir Temur tomonidan XIV asrning 80-yillarida o‘tkazilgan pul islohotida to‘la qiymatli kumush tangalar zarb qilingan. **Tanga** lotincha **moneta** bo‘lib, uning old tomoni - **avers**, orqasi-**revers** va qirrasi-**gurt** deyiladi.

Tijorat banklarining o‘z mablag’lari - bular maxsus fondlar, rezerv kapitali, moddiy rag’batlantirish fondi, ustav fondi, taqsimlanmagan foyda va boshqa har xil tashkil qilingan fondlar.

Tijorat banklarining emitentlashgan mablag’lari - Bularga qimmatbaho qog’ozlarni sotishdan olingan mablag’lar kiradi.

Tijorat valyuta kursi - tijorat banklari tomonidan ichki bozordagi xorijiy valyutaga bo‘lgan talab va taklifni hisobga olgan holda aniqlanadi. Tijorat valyuta kurslari bo‘yicha tijorat banklari huquqiy va jismoniy shaxslardan xorijiy valyutani sotib oladi va sotadi. Masalan, O‘zsanoatqurilishbankning 2011yil 16-iyundagi tijorat kursi bo‘yicha 1 AQSh dollarining sotib olish kursi 1750, sotish kursi esa 1860 sumni tashkil etdi.

Tijorat foydasi - savdo bilan shug’ullanuvchi sub’yektlarning tovarlar chakana narxi bilan savdo xarajatlari o‘rtasidagi farqdan iborat daromadlari.

To‘lov talabnomasi - bu mahsulot yetkazib beruvchi va mablag’ oluvchilarning belgilangan summani to‘lovchi bank orqali to‘lashi to‘g’risidagi talabnomani o‘z ichiga olgan hisob- kitob hujjatidir. To‘lov talabnomasi bo‘yicha hisob- kitoblar **«Aksept»** shaklidagi hisob- kitoblar deb ham yuritiladi.

To‘lov topshiriqnomasi - mijoz o‘z hisob varag’idan unga xizmat ko‘rsatuvchi bankka ma’lum bir summani boshqa mijozning hisob varag’iga o‘tkazish to‘g’risidagi topshirig’idir.

To‘lovga qobillik - bu keng tushuncha bo‘lib, bank zarur muddatlarda kreditlar, omonatchilar, davlat oldidagi majburiyatlarini to‘liq bajara olish layoqatini bildiradi. Lekin u faqat balans likvidligiga bog’liq bo‘lib qolmasdan, balki boshqa bir qator omillarga ham bog’liq.

To‘lov sanasi - bitim shartlariga muvofiq qarz oluvchi hisob varaqlariga pul mablag’lari o‘tkazilishi lozim bo‘lgan ish kuni. Qarz oluvchining vakillik hisob varag’idan ko‘chirma nusxa pul mablag’lari o‘tkazilganligiga tasdiq hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda O‘zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

To‘lov balansi — xalqaro operasiyalarning balans hisob varag’i, ya’ni, bu — davlatning tovarlar, xizmatlar, kapitallarni olib kirish hamda olib chiqish ko‘rsatkichlarining nisbati ko‘rinishidagi barcha xalkaro alokalari majmuining puldagi ifodasi. To‘lov esa o‘rnatilgan muddatlarda vaqti-vaqti bilan amalga oshirilib boriladi. Bunda xaridor xar gal tavar olishda kreditni rasmiylashtirib o‘tirmaydi ya’ni, kreditga murojat qilmaydi. Chegirma berish usulida agar xaridor to‘lov xujjatlari yozilgandan so‘ng, shartnomada kelishilgan Ma’lum davr ichida to‘lovni amalga oshirsa to‘lov yig’indisidan chegirma beriladi. Agar ushbu davr ichida to‘lovni to‘lay olmasa unda to‘lovni belgilangan muddatda to‘liq amalga oshiradi.

Uzoq muddatli kreditlar - bir yildan ortiq muddatga (ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlarga mo‘ljallangan ob’yektlarni qurish, qayta ta’mirlash va texnik qayta jihozlashga doir xarajatlar bilan bog’liq) investisiya maqsadlari uchun beriladigan ssudalar.

O‘zgaruvchan talab - erkin bozorda mahsulot narxini ma’lum bir foizga o‘zgarishi, talabning necha foizga o‘zarishini belgilovchi ko‘rsatkich. U

baholarning o‘zgarishi va ularning darajasi bo‘yicha qaror qabul qilish jarayonida keng qo‘llaniladi.

Ustav kapital(fond)i - davlat ajratgan, tashkilotchilar va qatnashchilar omonatlaridan, mehnat jamoasi pay to‘lovlari va azolardan shakllangan korxonaning asosiy va aylanma mablag’lari manbai.

Universal banklar - o‘z mijozlarining u yoki bu tarmoqlarga tegishli bo‘lishidan qat’iy nazar, ularga turli-tuman bank xizmatlarini ko‘rsatadilar.

Unifikasiya - turli xildagi mahsulotlar, detallar, uzellar va boshqa qo‘llaniladigan materiallar va texnologik jarayonlarni rasional jihatdan bir xilligini ta’minlash.

Ustav kapitali - bu ta’sis hujjatlarida belgilangan hissalarning (pul ifodasidagi) yig’indisidir. Ustav kapitaliga hissa shaklida qo‘shiladigan moddiy va nomoddiy aktivlar ta’sischilar kelishuviga yoki yuridik shaxs ijroiya organining qaroriga ko‘ra baholanadi va hisobga olinadi.

Ustav fondi - 1. Bank faoliyatini tashkil etish uning ustav fondini yaratishdan boshlanadi. Ustav fondi yuridik va jismoniy shaxslarning jamg’armasi hisobidan yaratiladi va majburiyatlarni bajarish uchun xizmat qiladi. **2.** Pul mablag’larining yig’indisi, korxona yoki tashkilotlarning o‘z ish faoliyatini olib borish uchun o‘rnatilgan ma’lum bir summa.

Ustuvor intensiv iqtisodiy o‘sish - iqtisodiy o‘sish intensiv omillarning yuqori o‘rniga egaligini bildiradi.

O‘zbekiston Respublikasining naqd milliy valyutasi – O‘zbekiston Respublikasining banknota va tanga shaklidagi pul birligi.

Uzun valyuta pozisiyasi – vakolatli bankning chet el valyutasidagi talablari miqdorining uning chet el valyutasidagi majburiyatlari miqdoridan ortiq bo‘lgan holatdagi ochiq valyuta pozisiyasidir.

Faktoring - Banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning korxonalar qarzlarini (yetkazib berilgan va bajarilgan xizmatlarga haq to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini) o‘z zimmasiga olishidan iborat bo‘lgan moliyaviy-tijorat xizmat turi. **Foiz** - hissa, ustama, qo‘shimcha foyda.

Foiz opsioni – bu opsion egasiga qa’tiy o‘rnatilgan bahoda kelgusida belgilangan kunda yoki ungacha qisqa muddatli depozit yoki ssudani sotish yoki sotib olish huquqini (majburiyat emas) beruvchi kelishuvi.

Foiz svopi - bu ikki tomon o‘rtasidagi shartnomaviy kelishuvdir, masalan, tijorat banki va uning mijozi bilan oldindan kelishib qo‘yilgan fiktiv summa foiz to‘lovidir. Yoki bir tomon ikkinchi tomonga olingan summaga fiktiv foiz to‘laydi va boshqa tomondan suzib yuruvchi foiz stavkasi orqali pul oladi, odatda, bu libor stavkasi (har kunlik o‘rtacha foiz stavkasi) orqali olib boriladi.

Foiz siyosati - ssuda siyosatining muhim qismi bo‘lib, taqdim etilgan kreditlardan olingan foizlar bank daromadining muhim qismini tashkil etadi.

Xalqaro valyuta jamg’armasi - xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ta’sir ko‘rsatish maqsadida 1944-yilda tashkil etilgan xalqaro valyuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valyuta jamg’aramasi -a’zo davlatlar o‘rtasida valyuta- kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to‘lov balansining kamomadi bilan bog’liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo‘li bilan moliyaviy yordam ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVJ o‘z amaliy faoliyatini 1947 yil 1 martdan boshlagan.

Xalqaro valyuta fondi - xalqaro moliya valyuta tashkiloti. Uni tuzishdan maqsad xalqaro savdoni rivojlantirish, valyuta kursini, me’yorlarini, nisbatlarini belgilash, ko‘p tomonli to‘lovlar tizimiga rioya qilinishini nazorat qilish hamda fond a’zolariga valyuta yetishmovchiligi holatlarida kredit, qarz berishdir.

Xalqaro valyuta munosabatlari - pulning jahon xo‘jaligida amal qilishi va turli iqtisodiy aloqalarga xizmat qilishi yoki pulningg xalqaro to‘lov munosabatlarida faoliyat ko‘rsatishi.

X**alqaro valyuta tizimi** - xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan ifodasi.

Xalqaro iqtisodiy integrasiya - mustaqil davlatlarning xalqaro mehnat taqsimoti asosida iqtisodiy, siyosiy va boshqa maqsadlar mushtarakligi negizidagi aloqalarining shunday darajasiki, bunda har bir mamlakatning taraqqiyoti o‘z ichki

imkoniyatlari bilan birga mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarga ham bog’liq bo‘ladi.

Xalqaro yoki mintaqaviy valyutalar - deganda bir guruh mamlakatlar tomonidan foydalaniladigan pul birliklari va to‘lov vositalari tushuniladi. Masalan: SDR, YeVRO, KFA franki, Sharqiy Karib dollari va boshqalar.

Xalqaro kredit - xalqaro umumiqtisodiy sohada, bir mamlakat tomonidan boshqa mamlakatga vaqtinchalik foydalanishga beriladigan qarz. Ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati bo‘lib, bu harakat tovar va valyuta ko‘rinishidagi mablag’larni qaytarib berishlik, muddatlilik va haq to‘lashlik asosida berish bilan bog’liqdir.

Xalqaro lizing - ko‘pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-qarang) bo‘lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xalqaro savdo - turli davlatlar, ularning firmalari va aholisi o‘rtasida amalga oshadigan eksport-import munosabatlaridan iborat savdo shakli.

Xalqaro hisob- kitoblar - 1. Tashqi savdo, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog’liq valyutaviy operasiyalar, valyutada oldi-sotdi qilish operasiyalari va boshqa tovarsiz harakatdagi operasiyalar majmui tushuniladi. **2.** Bir mamlakatdan boshqa mamlakatga naqd pulsiz o‘tkazilgan to‘lovlar tushuniladi. Xalqaro hisob- kitoblar turli mamlakatlarning davlat idoralari,

Xalqaro valyuta fondi - xalqaro moliya valyuta tashkiloti. Uni tuzishdan maqsad xalqaro savdoni rivojlantirish, valyuta kursini, me’yorlarini, nisbatlarini belgilash, ko‘p tomonli to‘lovlar tizimiga rioya qilinishini nazorat qilish hamda fond a’zolariga valyuta yetishmovchiligi holatlarida kredit, qarz berishdir.

Xorijiy davlatning banki - xorijiy davlat hududida ro‘yxatga olingan va u joylashgan hamda ro‘yxatga olingan joydagi bank nazorati organi tomonidan berilgan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi lisenziyaga ega bank.

Hududiy Bosh boshqarma ma’muri – Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasida videokonferensiya aloqa uskunalarini o‘rnatishni, tarmoqqa ulanishini va ishlashini ta’minlaydigan Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi mutaxassisi.

Hududiy valyuta tizimi — milliy va jaxon valyuta tizimlarining oraliq

elementi hisoblanib, u mamlakatlar hududiy guruhi integrasiyasiga xizmat qiladi. Bunga misol qilib, Yevropa valyuta iqtisodiy ittifokini keltirish mumkin.

Xususiy tadbirkorlik - 1. Fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o‘zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo‘jalik faoliyatidir. **2.** Jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan amalda o‘zining shaxsiy mulki asosida tashkil etiladigan faoliyat turi.

Xususiy tashkilotlar - demokratik davlatlarda, individuallar va xususiy tashkilotlar mustaqil ish yuritishga harakat qiladi. Masalan, ro‘znoma va oynomalar xususiy tarzda boshqariladi. Davlat maktablari bilan xususiy maktablar ham faoliyat ko‘rsatadi. Ko‘plab korxonalar xususiy tarzda boshqariladi. Britaniya, Shvesiya va ko‘plab davlatlarda (ya’ni, demokratik davlatlarda) sanoat va xizmat ko‘rsatishning ayrim tarmoqlariga davlatning o‘zi egalik qiladi. Totalitar davlatlarda esa hukumatning o‘zi aksariyat uyushmalar va tashkilotlarni shakillantiradi va nazorat qiladi. Bu davlatlarda odamlar davlatning ruxsatisiz biror-bir guruhga birlasha ham olmaydilar.

Chaqa - mis, jez singari metallardan yasalgan mayda, tanga pul.

Chet el banklari - 1. Bank chet el bankining filiali bo‘lib, unda uning ustav kapitali to‘liqligicha chet el banki tomonidan to‘lanadi va u o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasida amalga oshiradi. **2.** Chet davlatlar hududida ro‘yxatga olingan (norezident banklar) va o‘zlari joylashgan hamda ro‘yxatga olingan joydagi organlardan lisenziya olgan banklar.

Chet el kapitali ishtirokidagi bank - chet ellik investorlarning ishtiroki bank ustav kapitali umumiy summasining kamida 30% ini tashkil etadigan bank. Bunday bankning ustav kapitalini shakillantirishda rezidentlar va norezidentlar, jismoniy va yuridik shaxslar, shuningdek, norezident banklar ishtirok etishi mumkin.

Eksport - 1. Tovarlar, xizmatlar, investisiya, qimmatli qog’ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish. **2.** Mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar, texnologiyalar va xizmatlarni chet mamlakatlarga

chiqarish va tashqi bozorda sotish tushuniladi.

Eksport - import banki - xorijga mahsulot chiqarish va xorijdan mahsulot keltirish jarayonini mablag' bilan ta'minlash asosida faoliyat yurituvchi bank.

Elektron pul - elektron kartochka bo‘lib, uning xotirasiga egasining hisobidagi pul summasi yozilgan bo‘ladi. Hisob- kitoblarni elektron hisoblash mashinalari yordamida bajarish uchun qo‘llaniladigan kredit pullarning eng so‘nggi turidir. Pul to‘lash uchun elektron kartochka EHMga kiritiladi, kartochkadan avtomatik ravishda to‘lanishi zarur bo‘lgan pul summasi o‘chiriladi va bu summa pul oluvchi elektron hisobiga yozib qo‘yiladi.

Emissiya - 1. Qog'oz pullarning g'aznaxonaga yoki boshqa davlat moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi. **2.** Barcha shakldagi pul belgilarini muomalaga chiqarish.

Emissiya (markaziy bank uchun) - qog'oz va tanga pullarning, davlat qimmatli qog'ozlarini Markaziy bank yoki moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi.

Emissiya (tijorat banklari uchun) - bu tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish.

Emissiya tizimi - bu muomalaga bank biletlari, xazina biletlari, qog'oz va tanga pullar, qimmatbaho qog'ozlarni chiqarishdir. Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlari emissiyasi Markaziy banklar tomonidan, xazina biletlari va tangalar esa qonunda belgilangan emissiya huquqiga asosan, xazina muassasalari tomonidan chiqariladi.

Emitent - pul belgilari, qimmatli qog'ozlar va to‘lov hisob- kitob hujjatlarini muomalaga chiqaruvchi shaxs.

Emitent bank - muomalaga pul belgilarini chiqaruvchi bank belgilangan bo‘ladi.

Erkin narxlar - talab bilan taklif nisbatiga bog'liq bo‘lgan narxlar.

Erkin savdo - jahon bozoridagi boj to‘lovlari, import kvotalari, ta'rifsiz to‘siqlar, eksportni ixtiyoriy cheklashlar kabi proteksionizmga xos bo‘lgan cheklovlarsiz amalga oshadigan xalqaro oldi-sotdi munosabatlari.

Erkin Iqtisodiy Hududlar - qo‘shma tadbirkorlik hududlari, xorij kapitalini erkin amal qilishi uchun ajratilgan maxsus hudud, iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish maqsadida tashkil etiladi.

Yuguruvchan inflyasiya yoki giperinflyasiya. Bu haddan tashqari inflyasiya bo‘lib, uning yillik sur’atlari 100% dan ko‘p bo‘lib, ayrim hollarda 1000 % dan ham ortadi. Narx-navo shiddat bilan o‘sadi, pul qadri g’oyat tez pasayadi, pul topishga bo‘lgan intilish eng past darajaga keladi. Giperinflyasiya sharoitida korxonalar va aholi nima qilib bo‘lsa ham, qadrli pul bo‘lgan iqtisodiy qudratli mamlakatlarning valyutalarini yig’a boshlaydilar. Narx-navoni mutlaqo tartibga solib bo‘lmaydi, narxlar oyiga 50% atrofida o‘sadi. Tovarlarni pul ishtirokisiz, bir biriga bevosita almashtirish, ya’ni, barter paydo bo‘ladi. Pul muomalasi izdan chiqadi.

Yuqori likvidli aktivlar - bu kassadagi pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisob varag’idagi qoldiq mablag’lar, Markaziy bankdagi rezerv hisob varag’idagi qoldiq mablag’lar, qimmatbaho qog’ozlarga aylantirilgan mablag’lar.

Yalpi ichki maxsulot - muayyan mamlakatda yil davomida yaratilgan barcha maxsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlar qiymatlarining bozor narxlaridagi umumiy ifodasi.

Yalpi maxsulot - korxona faoliyatining umumlashgan ko‘rsatkichi bo‘lib, muayyan vaqtda ishlab chiqarilgan maxsulot ko‘lamini ifodalaydi**.**

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. 1992 yil 8- dekabr
2. O‘zbekiston Respublikasining «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g’risida»gi qonuni. 1995-yil 21-dekabr.
3. O‘zbekiston Respublikasining «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g’risida»gi qonuni. Yangi tahriri ostida 2019-yil 5-noyabr.
4. O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonuni. 1996-yil 25-aprel.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonuni. Yangi taxriri ostida 2019-yil 11-noyabr.
6. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va tijorat banklari faoliyatini tartibga solishga doir normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami. –Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 11-33-b.
7. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va tijorat banklari faoliyatini tartibga solishga doir normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami. –Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 34-51-b.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g’risida”gi PF-5177-sonli Farmoni.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g’risida”gi PQ-3270-sonli Qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi PQ-3272-sonli Qarori.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-iyundagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va kapitallashuvi darajasini oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g’risida”gi PQ-3066-sonli Qarori O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – №26. – 577-modda.

12. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
13. Mirziyoyev Sh.M.Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017.
14. Azizov U.O‘., Qoraliyev T.M. va boshqalar. Bank ishi. T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2016.
15. Bankovskiy menedjment. Pod red. Prof. O.I. Lavrushina. Uchebnik. - M.KNORUS, 2016.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

16. Lavrushin O.I. Bankovskoye delo: sovremennaya sistema kreditovaniya: uchebnoye posobiye. - M.: Knorus, 2014. - 360 s.
17. Lavrushin O.I. “Bankovskoye delo”. Uchebnik. - M.: KNORUS, 2013.- 789 s.
18. Bondarenko N.N., Kulak A.G., Pekarskaya N.Ye. Finansovo-bankovskaya statistika.Uchebnoye posobiye.-Minsk: GIUSTBGU, 2012. - 264 s.
19. Karaliyev T. Sattarov O. va boshqalar “Tijorat banklari faoliyati tahlili”. O‘quv qo‘llanma. 2013-yil. 192-bet.
20. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. T.: «Iqtisod-Moliya » nashriyoti, 2017. – 768 b.
21. Mullajanov F.M. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 368 b.
22. Omonov A. A.«Pul va banklar» O‘quv qo‘llanma T. «Moliya iqtisod», 2018 y.- 500 b.
23. Omonov A.A. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish.- Monografiya.-T.: “IQTISOD-MOLIYa”.-2016.-B.160.
24. Niyozov Z.D., Boboyev Sh.K. Pul, kredit va banklar. O‘quv qo‘llanma Samarqand: 2012 y. 220 b.
25. Xolboyev D. Pul va banklar” Ma’ruzalar matni”. Samarqand: 2018 y. 200 b.

MUNDARIJA

KIRISH 3

1-BOB: PULNING ZARURLIGI, PUL AYLANMASI VA PUL TIZIMI BARQARORLIGI

1-mavzu: “PUL VA BANKLAR” FANIGA KIRISH

§1.1. “Pul va banklar” fanining predmeti va vazifalari, fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi 5

2-mavzu:PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI

§2.1. Pulning kelib chiqishi va mohiyati. Jamiyat taraqqiyotida tovar ishlab chiqarish va pulning zarurati 8

§2.2. Pulning paydo bo‘lishi va uning qiymat shakllari rivojlanishi bilan bog’liqligi 10

§2.3. Pulning (funksiyalari) vazifalari 14

3-mavzu: PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI

§3.1. Pul aylanishi tushunchasi, uning asosiy shakllari va strukturasi 24

§3.2. Naqd pul aylanishi va uning faoliyat etish sohalari 25

§3.3. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tushunchasi, ularni joriy etish zarurati va afzalliklari 28

4-mavzu: PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

§4.1. Pul tizimi tushunchasi va uning turlari 32

§4.2. Pul tizimining tarkibiy qismlari 33

5-mavzu: INFLYASIYA VA UNGA QARSHI KURSHISH YO‘LLARI.

§5.1. Inflyasiyaning mohiyati va kelib chiqish sabablari 36

§5.2. Inflyasiya turlari 38

§5.3. Inflyasiyaning oqibatlari, uning aholi turmush darajasiga, iqtisodiyotga va bank tizimiga ta’siri 42

II BOB:6-mavzu: KREDITNING ZARURLIGI, MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

§6.1. Kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab 44

chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni
§6.2. Kreditlash tamoyillari 45
§6.3. Kredit sub`yektlari va ob`yektlari, resurslari va manbalari 48
§6.4. Kredit shakllari va ularning xususiyatlari 51

III BOB: BANKLAR VA BANK TIZIMI
7-mavzu: BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI
§7.1. Banklarning paydo bo‘lishi va ularning pul-tovar munosabatlarini rivojlantirishdagi o‘rni 64
§7.2. Dastlabki banklarning paydo bo‘lishi va ularning operasiyalari 66
§7.3. Bank tushunchasi. Bank bo‘limlari (filiallari) va vakolatxonalari. Banklarning kredit tizimidagi o‘rni va asosiy vazifalari 70

8-mavzu: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI
§8.1. Bank tizimi tushunchasi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi 72
§8.2. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilishning ustvor yo‘nalishlari 74
§8.3. O‘zbekiston Respublikasi banklari (Assosiasiya) Uyushmasining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadlari va bank tizimini isloh qilishdagi o‘rni 77

9-mavzu: TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI
§9.1 Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari 81
§9.2. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi 86
§9.3. Tijorat banklarining funksiyalari 89

10-mavzu: TIJORAT BANKLARNING OPERASIYALARI
§10.1. Tijorat banklarning passiv operasiyalari 91
§10.2. Tijorat banklarining aktiv operasiyalari 98

IV-BOB: XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARINING IQTISODIY-XUQUQIY ASOSLARI

11-mavzu: XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI

§11.1. Xalqaro moliya va valyuta-kredit tashkilotlari hamda ularning jahon xo‘jaligi taraqqiyotidagi o‘rni 106

§11.2. Xalqaro moliya va valyuta – kredit tashkilotlari hamda O‘zbekiston Respublikasining ular bilan o‘zaro hamkorligi 107

GLOSSARIY 113

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI 144

СОДЕРЖАНИЕ:

ВВЕДЕНИЕ 3

1-ГЛАВА: ПОТРЕБНОСТЬ ДЕНЕГ, ДЕНЕЖНЫЙ ОБОРОТ, ДЕНЕЖНАЯ СИСТЕМА И ЕЁ УСТОЙЧИВОСТЬ

1-тема: ВВЕДЕНИЕ В ПРЕДМЕТ “ДЕНЬГИ И БАНКИ”

§1.1. Предмет и задачи курса «Деньги и банки», а так же взаимосвязь предмета с другими дисциплинами 5

2-тема: ПРОИСХОЖДЕНИЕ, НЕОБХОДИМОСТЬ И ФУНКЦИИ ДЕНЕГ

§2.1. Проихождение и сущность денег. Потребность товара и денег при развитии общества 8

§2.2. Происхождение денег и его связь с развитием форм стоимости 10

§2.3. Функции денег 14

3-тема: ДЕНЕЖНЫЙ ОБОРОТ И ЕГО СТРУКТУРА

§3.1. Понятие денежного оборота, структура денежного оборота 24

§3.2. Денежное обращение и сфера её деятельности 25

§3.3. Понятие безналичных расчетов, необходимость и преимущества их внедрения 28

4-тема: ДЕНЕЖНАЯ СИСТЕМА: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И ЕГО ЭЛЕМЕНТЫ

§4.1. Понятие денежной системы и её виды 32

§4.2. Классификация денежных систем 33

5-тема: ИНФЛЯЦИЯ И АНТИИНФЛЯЦИОННЫЕ МЕРЫ

§5.1. Сущьность инфляции и причины её появления. 36

§5.2. Виды и формы инфляции 38

§5.3. Последствия инфляции, её влияние на уровень жизни населения, экономики и банковской системы 42

II-глава: ПРАВОВАЯ ОСНОВА КРЕДИТА И КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

6-тема: НЕОБХОДИМОСТЬ, СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ КРЕДИТА

§6.1. Истоки кредита, его сущность и его роль в развитии общественного производства 44
§6.2. Принципы кредитования 45
§6.3. Ресурсы, источники, объекты и субъекты кредита 48
§6.4. Формы, виды кредита и их особенности 51

7-тема: ВОЗНИКНОВЕНИЕ БАНКОВ И БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА

§7.1. Возникновение банков и их роль в развитии денежных отношений 64
§7.2. Происхождение и функционирование первых банков 66
§7.3. Понятие банка. Филиалы и представительства банков. Роль и функции банков в кредитной системе 70

8-тема: БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ЕЁ СТРУКТУРА

§8.1. Понятие банковской системы. Банковская система Республики Узбекистан 72
§8.2. Приоритетные направления реформирования банковской системы в Республике Узбекистан 74
§8.3. Создание Ассоциация банков Республики Узбекистан (Ассоциация), ее основные цели и роль в реформировании банковской системы. 77

9-тема: КОММЕРЧЕСКИЕ БАНКИ И ИХ ФУНКЦИИ

§9.1 Правовые основы, цель, задачи коммерческих банков 81
§9.2. Структура коммерческого банка 86
§9.3. Функции коммерческих банков 89

10-тема: ОПЕРАЦИИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

§10.1. Пассивные операции коммерческих банков 91
§10.2. Активные операции коммерческих банков 98

11-тема: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ФИНАНСОВЫЕ ИНСТИТУТЫ, ИХ ЦЕЛЬ И ФУНКЦИИ

§11.1. Международно финансовые и валютно-кредитные институты, их роль в развитии мировой экономики 106

§11.2. Международные финансово-валютные и кредитные организации, а так же взаимное сотрудничество Республики Узбекистан с ними 107

ГЛОССАРИЙ 113

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 144

Z.D.NIYOZOV, A.BEKTEMIROV, SH.K.BOBOYEV, A.M.KARIMOVA, D.M.MALIKOVA

PUL VA BANKLAR

O‘quv qo‘llanma

Muharrir: S.Karimova
Musahhih: Sh.Abduraximov
Texnik muharrir: H.Amirdinov

© “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti,
Samarqand – 2021-yil

ISBN 978-9943-7692-4-3

Bosishga ruxsat etildi: 11.01.2021
Ofset bosma qog’ozi. Qog’oz bichimi 60x84 1/16.
Times garniturasi. Ofset bosma usuli. Shartli bosma tabog‘i 9,7.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma raqami №30/12

SamDCHTI nashr-matbaa markazida chop etildi
Manzil: Samarqand sh., Bo’stonsaroy ko’chasi, 93